

OLD RHENEN

NEGENENTWINTIGSTE JAARGANG

MEI 2010

NO. 2

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Erevoorzitter : dr. H.P. Deys
Erelid : Ch.H. Delfin-van Mourik Broekman
Erelid : H.E. Dekhuijzen, Rhenen †
Voorzitter : drs. W. A. van Ommeren, tel. 0318-471309
Secretaris : W.H. Strous, Bruine Engsegweg 25,
3911 CJ Rhenen, tel. 0317-614067
Penningmeester : L.E.G. Bultje – van Dillen, Wageningen
Postbank 1211163, tel. 0317-472129
Logistiek, Ledenwerving en PR : H.B. Gieszen ing., Bruine Engsegweg 40
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Leden : J.M.D. Doorman, Rhenen, tel. 0317-613279
dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
: H. Dekker, tel. 0317-613412
: B.W. van Laar, tel. 0317-613041
Website: : www.oudrhenen.nl

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
B.W. van Laar, Rhenen, tel. 0317-613041

*Inleveren kopij: Paardenveld 19, 3911 XG Rhenen
b.van.laar2@kpnplanet.nl*

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Op de omslag het oudst bekende zegel van de stad Rhenen uit mei 1258, aanwezig in het Archief van de Ridderlijke Duitse Orde - Balije van Utrecht 1200-1811, inv. nr. 1440, doorsnede 7½ cm.

Randschrift: SIGILUM . BURGENSIIUM . DE . RENE

Aan dit zegel ontleent de gemeente Rhenen haar claim op (tenminste) 750 jaar stadsrechten in 2008.

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

negenentwintigste jaargang

september 2010

no. 3

Inhoudsopgave

In Memoriam Hans Dekhuijzen H.P. Deys.....	blz.	5
Een bijzonder schilderij <i>Hens Dekker</i>	blz.	7
De landbouwhuishoudschool in Rhenen (1948-1986) <i>Hans Blankestijn</i>	blz.	17
Gilden te Rhenen Deel I – De ambachts- of beroepsgilden en de schutterij <i>Ad J. de Jong</i>	blz.	30
Mevrouw Eskes honderd jaar <i>Hans Blankestijn</i>	blz	50
De Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland te Achterberg <i>H.P. Deys</i>	blz.	53

In Memoriam Hans Dekhuijzen

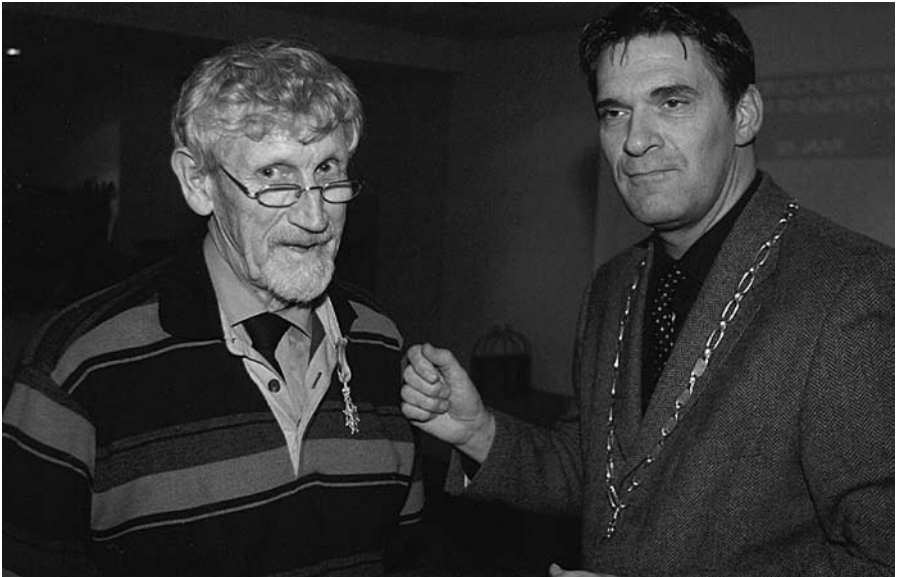
Op 15 mei 2010 overleed Hans Dekhuijzen, oud-restauratie-architect en onder meer bestuurslid van de Historische Vereniging Oudheidkamer voor Rhenen en Omstreken. Van deze vereniging is hij sinds de heropricting bestuurslid geweest, een functie waar hij gedurende bijna 30 jaar zeer bij betrokken was.

Ik leerde Hans kennen in 1980, toen een aantal notabelen, jawel, plannen had om de ingeslapen Historische Vereniging weer nieuw leven in te blazen. Er moest natuurlijk een bestuur komen en daar kwam onder meer Hans in. Onze eerste secretaris, de heer Combrink, schreef alles op een groot blocnote met doorslagen. Hans was al moderner; hij was aanvankelijk notulist en alle verslagen van de bestuursvergaderingen werden door Hans met behulp van de schrijfmachine vereeuwigd. Hij werd in 1991 secretaris en dat heeft hij tot 1995 waargenomen, toen zijn opvolger verder werkte met de computer. Hans heeft namens het bestuur onder andere in de gemeentelijke Monumentencommissie gezeten. Daarvan heeft hij steeds trouw verslag uitgebracht en hij kon zich boos maken als men niet begreep dat er bepaalde waarden in een historisch pand kunnen zitten. Ook kregen we in het bestuur van hem steeds informatie over de industriële archeologie. Naast zijn bestuursfunctie heeft Hans ook andere zaken behartigd: hij was bij de oprichting van de Stichting Beiaard, een stichting die dankzij de activiteiten het voortbestaan van het carillon van de Cunerakerk heeft verzekerd. Ook was hij betrokken bij de plaatselijke politiek en hoewel dat vaak een privé-karakter heeft, wist iedereen dat Hans een echte D66-er was.

Zijn grote interesses waren architectuur, historie en bouwhistorie, met als uitschieter wel 'zijn' St. Joriskerk in Amersfoort, waar hij veel werk aan heeft verricht en waar we onder zijn leiding eens als excursie op bezoek zijn geweest. Hij heeft ook ons deelgenoot gemaakt van zijn architectonische kundigheden. De restauratie van kasteel Ammersoyen, daar had hij het steeds over, en natuurlijk ook de St. Joriskerk. Hij was in Rhenen betrokken bij de restauratie van het Oude Raadhuis, van de huisjes in de Weverstraat; hij heeft zich ingezet bij de pogingen de Wilhelminaschool te behouden, wat gedeeltelijk gelukt is. Hij was betrokken bij de verbouwing van de Koerheuvel. Wat wil je ook, Hans was bijna 70 jaar lid van de Bond Heemschut. Met zijn bouwhistorische kennis droeg hij bij aan het welslagen van het project Rhenen, Virtuele Stad, dat zelfs op Internet te volgen is.

Ik noemde Amersfoort reeds. Als je aan Amersfoort denkt, denk je aan Flehite.

Ik vermoed dat zijn hart uiteindelijk eigenlijk meer in Amersfoort lag dan hier in Rhenen. Toch vind ik dat je, gezien al zijn hierboven genoemde activiteiten, kunt zeggen dat Hans in onze stad een belangrijk aandeel heeft geleverd aan de culturele behoeften. Hij heeft ook in de Vereniging gedurende 30 jaar mede het beleid bepaald.

Het is Hare Majesteit dan ook niet ontgaan dat Hans actief in het Rhenense leven stond en zich op allerlei manieren heeft ingezet voor het algemeen belang. Daarom werd hij in januari 2003 benoemd tot Ridder in de orde van Oranje Nassau, en wel wegens zijn verdiensten in culturele en politieke sectoren van de samenleving.

Ik ben ervan overtuigd dat Hans in vrede van ons is heengegaan. Naar welke stad zijn gedachten voor altijd zullen uitgaan weten we niet, maar ik heb zo'n vermoeden dat het toch Amersfoort zal zijn. We mogen met zijn allen Hans dankbaar zijn voor zijn waardevolle bijdrage aan de samenleving.

Henk Deys

Erevoorzitter Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

Een bijzonder schilderij

Hens Dekker

Op 11 juni j.l. werd door de Stichting Vrienden van het Rondeel een prachtig romantisch schilderij met de titel 'Langs de Rijn bij Rhenen' aan het museum in bruikleen gegeven. Het was mede dankzij een bijdrage van het Pieter Beelaerts van Blokland Fonds verworven. Om verschillende redenen vormt het een verrijking van de museumcollectie. Het door P.A. Schipperus in olieverf op paneel vastgelegde sfeervolle tafereel is van hoge kwaliteit. Ook is de plaats waar het waarschijnlijk is gemaakt, op de grens van de provincies Utrecht en Gelderland, historisch gezien heel interessant. Het stamt uit de Romantische tijd voordat meerdere schilders, uit onder andere de Haagse school, de gelegenheid kregen om de trein naar Rhenen te nemen. We mogen dus van een bijzondere aanwinst spreken.

De schilder Piet Schipperus

Pieter Adriaan (Piet) Schipperus is in 1840 in Rotterdam geboren. Hij was een autodidact die voorbestemd leek kunsthandelaar te worden. Maar dankzij een subsidie van koning Willem III kon hij zich geheel op de schilderkunst gaan toeleegen. Hij heeft zeer veel aquarellen, etsen, lithografieën en olieverfschilderijen vervaardigd. Zijn landschappen en bosgezichten hangen in tal van musea. Schipperus heeft het gebracht tot leraar aan de Academie voor Beeldende Kunsten in zijn geboorteplaats en is in 1929 in Den Haag overleden.

Een aparte periode in zijn leven waren de jaren 1875 tot 1888. Toen mocht hij Jacobus Craandijk vergezellen tijdens zijn reizen door vele delen van ons land. De doopsgezinde dominee Craandijk maakte meer dan zestig tochten, die hij beschreef in zijn boeken 'Wandelingen door Nederland met pen en potlood'. Daarbij werd de tekst vaak met afbeeldingen van de hand van Schipperus opgefleurd.

In 1879 pakten de twee reisgenoten de trein naar Ede en vervolgens de omnibus naar Wageningen, waar ze in logement De Wereld hun intrek namen. Na in de omgeving wat plaatsen aangedaan te hebben, vertrokken ze op een morgen met de raderstoomboot vanaf het Lexkesveer richting Rhenen. Van het begin van dat Rijnreisje tot het pontveer in Rhenen wordt uitgebreid verslag gedaan. Zo schrijft Craandijk dat "voor ons de bevallige lijn van de Grebschen berg te voorschijn treedt en daarachter de hoogen toren van Rhenen". Het lijkt erop dat Schipperus juist in de buurt van die plek de voorbereidingen voor zijn schilderij heeft getroffen. Ook van het Lexkesveer, het veer bij Opheusden en het stadsgezicht van Rhenen heeft hij litho's gemaakt, terwijl Craandijk een en ander betreffende de

Het door P.A. Schipperus met olieverf op paneel geschilderde 'Langs de Rijn bij Rhenen'. Collectie: Stichting vrienden van het Rondeel.

tocht over de Rijn beschreef. We lezen over kruierend ijs dat overstromingen kon veroorzaken en lage waterstand in de zomer waardoor de scheepvaart belemmerd werd. Verder over de plaats waar de oude Rijnarm begint die rond de Marspolder loopt en waar volgens Craandijk niet veel meer dan een sloot van over was. De meeste leden van onze vereniging die het schilderij bestudeerd hebben, zijn van mening dat juist bij dat punt, maar dan wel aan de overkant, Schipperus zijn kunstwerk heeft gemaakt. Daarvoor spreken de positie van de in de verte zichtbare Cuneratoren en het gebouwtje met verscheidene zaken er omheen, die het in deBlauwe Kamer gelegen waardmanshuis doet vermoeden. Maar honderd procent zekerheid is er niet. Het afgebeelde huis lijkt niet op het huidige waardmanshuis, dat er toch ook al in de tijd dat Schipperus zijn schilderij maakte, heeft gestaan. Jan de Beijer heeft omstreeks 1745 een tekening op vrijwel dezelfde plaats gemaakt, dat veel overeenkomsten met het schilderij van Schipperus toont en waarop bijvoorbeeld ook het waardmanshuis is te zien. Een waardman beheerde een uiterwaard met percelen voor weidegrond en hooibouw. Hij hield toezicht op het gebied, inde de huur voor het ingeschaarde vee en de bedragen voor het geveilde hooi. De twee metgezellen liepen van het pontveer bij Rhenen over de Grebbeberg terug naar Wageningen, waarbij Schipperus een drie-in-een litho van de stad, van Heimerstein en het uitzicht vanaf de Grebbeberg op de Rijn met het waardmanshuis maakte. Ongeveer vanaf dezelfde plaats zijn rond 1915 drie verschillende schoolplaten gemaakt door B. Breuninck, Gabrielse en D. Wiggers. Verder hebben diverse schilders, onder anderen Anthonie van Borssum, Johannes Houtman en Jan Dekker, vanaf de hoge positie het waardmanshuis in beeld gebracht en ook zijn er enige prentbriefkaarten van bekend.

Wat er allemaal op het schilderij is te zien

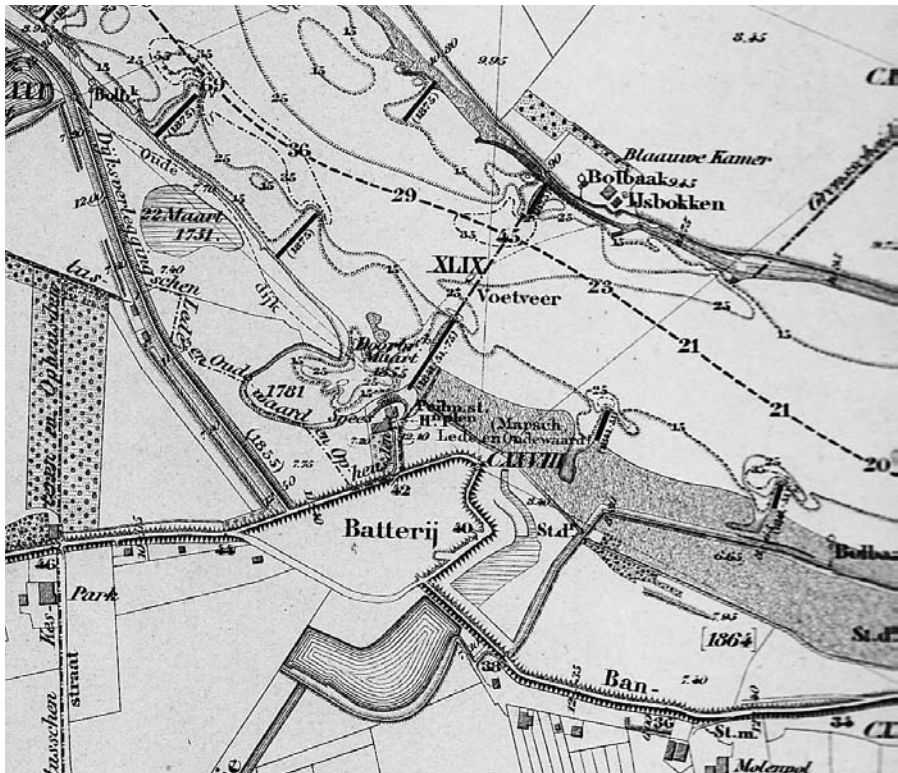
Als we van links naar rechts het schilderij bestuderen dan valt het volgende op. De boom op de linkeroever van de Rijn staat in een gebied met de naam De Spees. Dit spies- of spitsvormig stuk land ligt tussen een tak van de rivier rond de Mars, die tot circa het jaar 1200 de hoofdstroom vormde, en een geul die dicht langs Rhenen liep en die we nu als de Rijn kennen. De Spees was een gehucht met wat boerderijen en een molen op een pol, wat een verhoging in het landschap is. Verder waren daar een loswal, een logement en de woning van de eigenaar van een voetveer. Een veer op die plek lijkt niet logisch omdat het Opheusdense pontveer op slechts een kilometer afstand ligt, maar in een tijd dat men meestal te voet van de ene naar de andere plaats ging, was de besparing van een paar uur (heen en terug inclusief wachten op de pont) en wat geld welkom. Een identieke oversteekplaats van de Rijn, juist nabij een punt waar de rivier meer dan één tak vormt, was vroeger te vinden tegenover Remmerden bij het dorpje Verhuysen. Het veer daar was waarschijnlijk zelfs ouder dan dat van Rhenen. Enige andere plaatsen in de omgeving waar derge-

De schilder Derk Wiggers heeft in het begin van de vorige eeuw een schilderij gemaakt dat de basis vormde van een hier afgebeelde, indertijd door Noordhoff uitgegeven, schoolplaat "Gezicht op den Rijn bij Wageningen". Schipperus maakte tijdens zijn reis naar Rhenen een litho van ongeveer dezelfde positie. Het waardmanshuis is erop te zien, evenals huizen in de buurtschap De Spees en steensfabriek De Blauwe Kamer. Het eilandje in de monding van de Grift is inmiddels verdwenen.

lijke voetveren bestaan hebben zijn de Wolfswaard bij Wageningen, de Kruiponder bij Achterberg en de plek waar de Grift in de Rijn uitmondt. Voordat de Rijn door dijken en de aan het einde van de 19e eeuw aangelegde kribben was ingeperkt, was er geen diepe vaargeul gevormd en kon men als alternatief voor een voetveer via doorwaadbare plaatsen oversteken. Deze lagen vaak juist daar waar de rivier zich splitste, waarbij door de verbreding het water minder diep was. Bekend is dat bij de Spees een ondiepte was, wat voor vrachtschepen bij lage waterstand problemen kon opleveren. Het voetveer van het schilderij is op een rivierkaart uit 1881 aangegeven. Of daar voorheen een doorwaadbare plaats is geweest is, kan niet met zekerheid gezegd worden. Op de kaart kom je wat minder bekende woorden tegen: een 'bolbaak' is een op een verhoging staand bakken ten dienste van het scheepvaartverkeer, terwijl 'ijsbokken' waarschijnlijk slaat op opgeworpen aarde ter bescherming van gebouwen tegen kruie ijs.

Over het water van de Rijn is hoewel klein, toch de Cuneratoren zichtbaar. Verder naar rechts zien we een boot met liggende zeilmast, mogelijk van het type samoereus, ook wel keulenaar genoemd. Dat was toentertijd nog een veel voorkomend vrachtschip, voordat de stoomboten het transport overnamen. Door de platte bodem kon het bij lage waterstand toch nog heel wat vracht vervoeren en het op het schilderij zichtbare grote roer van dit type boot zorgde ervoor dat deze ook stroomafwaarts gaand, bestuurbaar bleef. Het lijkt erop dat de man op de boot bezig is deze met turf te beladen. Deze turf werd uit de Gelderse Vallei met aken over de Grift via de Grebbesluis aangevoerd om verder met de grotere rivierschepen naar elders getransporteerd te worden. Het er tegen afgemeerde roeiboortje zou best van het type dat bij het voetveer gebruikt werd kunnen zijn. Het overzetten van vee en karren gebeurde bij de veel grotere pontveren van Opheusden of Rhenen. Het afgebeelde heeft mogelijk via de Grebbedijk en de kadijk dwars door de uiterwaard de Rijn bereikt. Wacht het op de roeier om overgezet te worden? Gezien de schaduwen zal het een uur of tien zijn; misschien zijn ze 's morgens uit Achterberg voor familiebezoek naar de Betuwe op weg gegaan. Ze hadden via het pad over de zomerdijk ook naar de pont in Opheusden kunnen lopen, maar met een mand en een kind op de arm neem je toch liever de kortste weg. De bomen bij het voetveer worden ook wel signaalbomen genoemd. Ze werden vroeger bij oversteekplaatsen en belangrijke wegkruisingen gepoot, zodat men van verre kon zien waar de bewuste plaatsen te vinden waren. Bij het veer in Amerongen is onlangs weer een dergelijke bakkenboom geplant ter vervanging van het laatste verdwenen exemplaar uit een serie die er sinds mensenheugenis heeft gestaan. Voor de boom staat een bord met onleesbare tekst. Het voetveer zal niet belangrijk genoeg geweest zijn om daar de tarieven op te vinden; waarschijnlijker is dat het om een reglement van het Waterschap gaat. Een dergelijk bord was ook aangebracht op een logement bij het veer van de uitmonding van de Grift op de Rijn. Dan is het

Een deel van een rivierkaart uit 1881 waarop het voetveer van de Spees naar het waardmanshuis in de Blauwe Kamer is aangegeven. Collectie: H.P. Deys.

de vraag of de grijze paal de grens tussen Utrecht en Gelderland bepaalt of een dijkspaal voorstelt, die diende om er een lantaarn op te zetten. De witte zuil heeft minder geheimen: de leeuw erbovenop laat zo goed als zeker het wapen van de Valkenaers zien, een geslacht dat in ieder geval al vanaf 1480 vele bezittingen in de gemeente Rheden had. Dergelijke gebeeldhouwde leeuwen, die de Westpoort opgesierd hebben, zijn nog in het museum te bewonderen. De Valkenaers markeerden kennelijk hun grondgebied met hun wapen, een landgoed dat toen wel geheel in de provincie Gelderland lag. Het kreeg de naam Valkenaersweerd, terwijl het eerder ook al vermeld was als Noyengrevenweerd en nu De Blauwe Kamer heet.

De naam de Blauwe Kamer zou afkomstig kunnen zijn van de van baksteen opgetrokken hofstede met een dak van blauwe leien. De baksteenfabriek de Blauwe kamer is in 1881 gesticht en is in 1975 gesloten. De plassen in het gebied herin-

Hofstede de Blauwe Kamer zoals afgebeeld op een in 1705 door Justus van Broeckhuisen gemaakte kaart (Kopergravure van Caspar Specht). Het gebouw stond ongeveer op de plaats waar nu het restaurant met dezelfde naam is gevestigd.

neren nog aan de uitgegraven klei. Het pad tussen zuil en huis op het schilderij is een zogenaamd jaagpad, gebruikt door paarden die vroeger de vrachtschepen stroomopwaarts de Rijn optrokken. Dergelijke paden waren al in de vroege Middeleeuwen langs de Rijn aanwezig. Op de westelijke oever van de Grift, waar nu een fietspad is, heeft vroeger ook een jaagpad gelopen. Voor het tegen de soms sterke stroom optrekken van een schip van 120 ton waren vijf paarden of ossen nodig. De vaartijd van Amsterdam naar Keulen was toentertijd twee tot vijf weken. Zelfs met de wind in de zeilen lukte het doorgaans niet om vrachtschepen zonder hulp op het jaagpad stroomopwaarts te bewegen. In 1816 verscheen de eerste stoomboot op de Rijn, de in Engeland gebouwde *Défiance*, waarna langzamerhand jaagpaarden overbodig werden. De paarden konden tijdelijk aan een voor het waardmanshuis staande paal vastgemaakt worden. Daaraan lijkt ook een lantaarn bevestigd te zijn. De jaagpaarden werden in een schuur achter het huis gestald en gewisseld. De jaagmannen konden in de huiskamer - tevens gelagkamer- uitrusten en een drankje tot zich nemen. Daar lag ook de hoorn om de veerman aan de overkant te waarschuwen als er klandizie voor hem was. Deze hoorn is helaas verloren gegaan. De laatste waardman was Arie Klaassen, wiens grootvader Klaas het huis in 1917 betrok. In 1830 was het huis met schuur nog in bezit van ene

weduwe Roose. Jan van Beijningh wordt in 1747 genoemd als “de bewaarsman die de pachten regelde”. Tegen het schuurtje van gepotdekselde planken kunnen we een drinkbak voor de paarden waarnemen. De dieren bij de bak en het raam zijn moeilijk te identificeren. Tussen huis en bomen is nog een ander huis of schuur zichtbaar. Daar had je normaal gesproken ook het zicht op een deel van de Grebbeberg mogen verwachten. Het is slechts gissen waarom dit niet het geval is, evenmin als het feit dat de hoogte van de bouwplaats ten opzichte van de Rijn wel erg aan de lage kant is afgebeeld. Heeft Schipperus ter plaatse een schets gemaakt en deze, thuisgekomen, niet goed verwerkt of vond hij het niveau en de donkere achtergrond op dat punt niet passen?

Portret van de schilder P.A. (Piet) Schipperus (1840-1929), die het prachtige schilderij omstreeks 1880 maakte. Heeft hij zich daarbij enige artistieke vrijheden veroorloofd?

De omgeving

Het waardmanshuis staat in een gebied dat in vroegere tijden aan veranderingen onderhevig is geweest. Grondonderzoek heeft aangetoond dat de Rijn en afwateringsbeken uit de Gelderse Vallei nogal eens op natuurlijke wijze een andere loop hebben genomen. Maar ook door mensenhanden heeft de Blauwe Kamer en de directe omgeving nogal wat wijzigingen ondergaan. Sommige archeologen zijn ervan overtuigd dat de Romeinen al een Drususgracht, een voorloper van de Grift, genoemd naar de Romeinse veldheer, vanaf de Rijn naar het noorden hebben aangelegd. Het doel zou zijn om manschappen en materiaal richting de Zuiderzee te vervoeren. Maar de echte bewijzen ontbreken nog. Ons lid met grote ervaring in de archeologie, Lot Delfin, zou graag zien dat er in de buurt van het voetveer opgravingen verricht worden, temeer omdat elders in de Vallei veel sporen van Romeinse aanwezigheid zijn gevonden. Het is wel zeker dat Keizer Frederik I Barbarossa in 1145 afkondigde een dergelijk kanaal te laten graven, maar dat is nooit uitgevoerd. Onder het bewind van Bisschop David van Bourgondië is tussen 1473 en 1481 dan wel de Grift gegraven met als voornaamste doel de afvoer van turf uit het Valleigebied. De in de tweede helft van de 12e eeuw aangelegde Grebbedijk kon door inklinking van het verveende gebied niet altijd voorkomen dat bij hoge waterstand van de Rijn de Vallei overstroomde. In 1573 en verscheidene keren in de daarop volgende jaren, vonden dijkdoorbraken en dijkoverstromingen plaats. In 1855 was het de laatste keer dat de dijk het niet hield, waarbij

elf inwoners van Veenendaal omkwamen. Het verveende gebied ging dankzij het slenken van de grond wel de mogelijkheid bieden om door inundatie samen met de verdedigingswerken van de Grebbelinie het land tegen vijanden uit het oosten te beschermen.

Plannen

Er is al veel geschreven over de waterhuishouding, steenfabrieken en oorlogen in het gebied waarin het waardmanshuis is gevestigd. Natuurlijk zijn er meer reële onderwerpen die de plaatselijke historie betreffen en uitgediept zouden kunnen worden. Wel zijn er ooit serieuze plannen geopperd die de omgeving zeer ingrijpend veranderd zouden hebben. Alleen het laatste plan is verwezenlijkt, namelijk om in het kader van 'meer ruimte voor de rivier' de zomerdijk gedeeltelijk te verwijderen. Dat is in 1992 uitgevoerd. In de uiterwaard, de Amerongse Bovenpolder, bij Elst zal een soortgelijk plan geconcretiseerd worden; een merkwaardige overeenkomst met de Blauwe Kamer is dat ook daar zo goed als zeker de schoorsteen van de steenfabriek in het gevormde natuurgebied zal blijven staan en dat ook de Blauwe Bever er een aanlegplaats krijgt. De Blauwe Kamer is nu een schitterend natuurgebied, waar in het waardmanshuis oud-commissaris van de koningin van de provincie Utrecht, de heer Beelaerts van Blokland, van de welverdiende rust kan genieten.

Dat zou anders geweest zijn als enige andere grootse plannen ook gerealiseerd waren. Zo vond koning Willem I in 1838 dat de spoorlijn van Utrecht naar Nijmegen via Maarsbergen, Rhenen (Remmerstein) en de Grebbe naar het oosten zou moeten gaan lopen. Hij bezocht een paar jaren later de Grebbe, maar werd door zijn militaire bevelhebbers op andere gedachten gebracht. Zij vonden dat het traject achter de Grebbelinie aangelegd zou moeten worden en zo is het ook uitgevoerd. Dan zijn er diverse plannen gemaakt om een spoorlijn vanaf het westen via Amerongen en de Grebbe naar het oosten te laten aanleggen, die dus de Grebbelinie loodrecht zou doorkruisen. Maar verder dan de bekende tramlijn is het niet gekomen.

Een plan uit 1842 van A.M.A.J. van Asch van Wijk om een kanaal van Amsterdam naar de Rijn door de Gelderse Vallei te graven, heeft het ook niet gehaald, evenmin als diverse plannen in de tweede helft van de 19e eeuw van anderen. Een traject ten westen van Utrecht kreeg de voorkeur, dank zij een stemming in de Tweede Kamer in 1879, die met een verschil van slechts één stem de doorslag gaf. Toen dit Merwedekanaal niet meer bleek te voldoen zijn er weer door diverse deskundigen over een lange periode veel plannen gemaakt om een breed Amsterdam-Rijnkanaal door de Vallei aan te leggen, maar ook die gingen niet door. Een tegenstander van zo'n plan was A.A. Mussert, die als hoofdingenieur bij de Provinciale Waterstaat van Utrecht een belangrijke stem in het kapittel had. Deze bekende leider van de

NSB droeg bij aan een in 1931 genomen besluit om het kanaal ten westen van Utrecht naar Wijk bij Duurstede op de Rijn aan te sluiten, het huidige Amsterdam-Rijnkanaal, dat in 1952 in gebruik is genomen. Merkwaardig is dat in beide gevallen de verantwoordelijke minister al zijn voorkeur voor een kanaal door de Vallei uitgesproken had.

Door het niet doorgaan van deze en andere plannen kunnen we nu in het zuidelijke gebied van de Vallei van de natuur genieten, zoals Schipperus dat al ervoer toen hij in omstreeks 1880 het waardmansion afbeeldde. Gelukkig kunnen we nu in Rhenen, dankzij de huidige bewoner de heer Beelaerts van Blokland, via het door hem gestichte fonds volop van het bijzondere schilderij in museum Het Rondeel genieten.

Bronnen

Archieven van de Gemeentes Wageningen en Utrecht

Bijl A., *De tijd van de stoombootdiensten*, Zaltbommel 2009

Hatert J. van den e.a., *Naor d'n oove*, Kesteren 2006

Geer M. van de, *Nederlandse Rijn- en binnensleepvaart*, Alkmaar 1983

Greup G.M., *De Rijnverbinding van Amsterdam en haar geschiedenis*, Amsterdam 1952

Ingen K. van e.a., *De Spees*, Kesteren 2000

Jong A.J. de, en Otterlo C.L. van, *Genealogie en Heraldiek te Rhenen*, Voorthuizen 1996

Russer G.A., *Tram en trein tussen Eem en Rijn*, Alphen a/d Rijn 1992

Willems J., *Groot Rijnboek*, Bussum 1977

Diverse artikelen in kranten, tijdschriften en op Internet van onder anderen onze leden Henk Deys, Ton van Drunen met ook informatie van Arie Klaassen en Ad de Jong.

De landbouwhuishoudschool in Rhenen (1948-1986)

Hans Blankestijn

Inleiding

Het nijverheidsonderwijs, zoals vroeger het beroepsonderwijs heette, is in Rhenen nu beperkt tot de VMBO-locatie van de scholengemeenschap Pantarijn aan de Nieuwe Veenendaalseweg. Toch is er gedurende honderden jaren sprake geweest van beroepsgericht onderwijs in Rhenen. Zo zijn er aanwijzingen dat al in de 17^e en 18^e eeuw naai- en breicursussen werden gegeven. Vaak was het een initiatief van de vrouw van de schoolmeester van de lagere school in Rhenen. Eind negentiende eeuw startte een reguliere naai- en breischool en kort na de Tweede Wereldoorlog de landbouwhuishoudschool. Ook waren er een tekenschool, een handelsavondschoon en cursussen voor het middenstandsdiploma. De oprichting van de landbouwhuishoudschool in 1948 was, net als de lagere landbouwschool in Achterberg, een aanbeveling van het wederopbouwrapport uit 1940 van de Grebbe-commissie onder voorzitterschap van de heer J. Cramer. Bijna veertig jaar later maakte de fusie met de Bergmavo in 1986 tot de Scholengemeenschap Rhenen een einde aan de zelfstandige huishoudschool. Ook deze nieuwe school kon niet zelfstandig voortbestaan en ging in 1994 op in de genoemde scholengemeenschap Pantarijn.

Naai- en breicursussen

Er was al eeuwenlang een zekere traditie van huishoudcursussen, met name naai- en breicursussen. Zo werd in 1888 in Rhenen een officiële christelijke bewaar-, naai- en breischool opgericht. Actief in het bestuur daarvan was juffrouw R.G. van Holst. Ze overleed in 1904 op de leeftijd van ruim 64 jaar. Bij haar begrafenis roemde men haar inzet voor deze school. Jarenlang was zij bestuurslid geweest en ook op de zondagsschool en de bewaarschool (de voorloper van de latere kleuterschool in gebouw Irene) was ze actief. Ook was ze bestuurslid van de charitatieve vereniging Dorcas. Wanneer er hulp nodig was klopte men nooit tevergeefs bij juffrouw Van Holst aan. Ze werd onder grote belangstelling bijgezet in de familiekerkelder op het oude kerkhof aan de Herenstraat. Haar zwager, de heer E. van Ingen, meldde bij die gelegenheid dat de overledene tweeduizend gulden had gelegateerd aan de naai- en breischool. In 1908 werd ook in Achterberg een dergelijke school opgericht en wel door juffrouw Boonzaaijer. Dit initiatief werd breed ondersteund in Achterberg, omdat het in een grote behoefte voorzag. Veel meisjes gaven zich op. Het is niet bekend hoe lang deze school heeft bestaan.

Landbouwhuishoudcursus in de Visserstraat

In de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw bestonden er in Rhenen wintercursussen “Vakonderwijs voor meisjes”. Deze cursussen werden bestuurd door het Utrechts Landbouw Genootschap (ULG), voorheen het Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde te Utrecht. Zo deed op 10 oktober 1941 mevrouw G.J. Huisman-van den Berg als leidster van een dergelijke cursus haar verslag. Ze meldde dat ze voor het winterhalfjaar 1941-1942 van plan was weer een cursus te starten. Deze zou gegeven worden in de openbare lagere school aan de Nieuwe Veenendaalseweg (de Bantuinschool) en wel, met het oog op de verplichte verduistering, 's maandags en 's woensdagmiddags van vier tot half zes. Ze schreef: ”Door de momentele beperking der grondstoffen zal het mij niet mogelijk zijn het leerplan, wat in uw bezit is, helemaal te volgen. In het bijzonder zal bij deze cursus de aandacht gevestigd worden op het vermaken en verstellen van onder- en bovenkleding. Een lijst met deelnemers completeerde haar verslag: H. en G. van Appeldoorn, H. Breunissen, H. Budding, T. van Capelle, E. van Dijk, R. van Dijk, P. van Dijk, K. van Dijk, D. van Doorn, E. van Eldik, W. van Hernen, N. van den Hoofdakker, A. Jager, P. en A. van Kleef, A. de Man, D. Noppen en G. Zanen. In totaal negentien deelnemers, waarvan elf uit Rhenen en acht uit Kesteren.

De Visserstraat, waar op nummer 12, in de oorlogsjaren, enige tijd de cursussen werden gegeven. Nu heet deze straat Zuidwal. (Collectie Hens Dekker).

Twee jaar later kon men echter geen gebruik meer maken van de Bantuinschool. Deze school was inmiddels geconfisqueerd door de Duitse bezetter en diende als

kazerne. Men week daarom uit naar een pand in de Visserstraat nr.12, waar in 1943 naaicursussen werden gegeven. In hetzelfde gebouw werden ook de land- en tuinbouwcursussen gegeven. Met het plaatsen van een binnenmuur en enkele deuren en ramen, dacht men er zo een leslokaal bij te hebben. Intussen was het bevoegd gezag overgegaan van het ULG naar de Nederlandse Landstand, afdeling Onderwijs. Zo leek het cursuswerk, ondanks de oorlog, toch door te kunnen gaan. Een jaar later werd echter het gebouwtje aan de Visserstraat afgekeurd voor onderwijsdoeleinden. In een briefwisseling uit 1944 tussen de burgemeester en de Commissie voor Landbouwonderwijsbelangen in Utrecht probeerde de burgemeester dit besluit nog terug te laten draaien, maar zonder resultaat. Hij benadrukte het belang van een landbouwhuishoudcursus en hij betreunde het dat het genoemde pand aan de Visserstraat was afgekeurd. Hij schreef: "Dat pand was in gebruik voor de genoemde cursussen. Weliswaar was de ligging van dit gebouwtje ongunstig en het geheel enigszins primitief, doch er is zorg voor gedragen dat dit gebouw hecht, sterk en bruikbaar is.". Hij vond dat men in deze moeilijke tijd niet zo precies moest kijken. Bovendien vond hij de bezwaren sterk overdreven, omdat zowel de dienst van bouw- en woningtoezicht als de commandant van de brandweer geen bezwaar hadden gemaakt. Tegelijk gaf hij aan dat hij eigenlijk wel een ander pand wilde huren, maar dat het het allermooiste zou zijn om enkele lokalen van de school aan de Nieuwe Veenendaalseweg te gebruiken. Maar die waren immers alle gevorderd door de Duitse Wehrmacht. De burgemeester stelde voor de afkeuring voorlopig ongedaan te maken. Typerend voor deze periode was de aanhef "Kameraad" en de afsluiting "Houzee", die zowel de burgemeester als de secretaris van de genoemde commissie gebruikten. Omdat de burgemeester niet verwachtte dat zijn voorstel werd aangenomen, zocht hij intussen naar alternatieve behuizing. Hij schreef een brief aan het Nederlandsche Arbeidsfront. Die hadden een pand aan de Cuneralaan nr. 8 in huur. Hij vroeg of de gemeente Rhenen die huur zou kunnen overnemen, mocht dit pand wel goedgekeurd worden. Het Nederlandsche Arbeidsfront liet weten geen bezwaar te hebben tegen dit voorstel, maar vervolgens werd ook dit pand afgekeurd, zodat de huur niet doorging. Intussen was het september 1944 geworden en de tweede evacuatie van de Rhenense bevolking zorgde ervoor dat de oprichting van een landbouwhuishoudschool voorlopig stil lag.

Landbouwhuishoudschool in de Bantuinschool

Begin 1946 was de situatie zodanig genormaliseerd dat er inderdaad enkele lokalen in de Bantuinschool beschikbaar kwamen voor huishoudcursussen en dat ook in de Voortgezet Gewoon Lager Onderwijs (VGLO) aan de Wilhelminastraat koken en naales gegeven kon worden. Met dien verstande dat dan wel eerst een geheel nieuwe inventaris moest worden aangeschaft. Alles was namelijk verdwenen. Zo

had onderwijzeres naaldvakken juffrouw S. Rond van de landbouwhuishoudcursus gemeld dat tijdens de evacuatie drie naaimachines waren gestolen en dat ze die in eerste instantie met tweedehands machines had kunnen vervangen. Nu had ze de kans om nieuwe te kopen en ze vroeg zich af of dit nog onder de post “oorlogsschade” viel.

Het ULG vormde weer het bevoegd gezag en concludeerde in 1946 dat, gezien de grote belangstelling voor de landbouwhuishoudcursussen in Rhenen, Achterberg en Elst, het tijd werd om een landbouwhuishoudschool op te richten. Men wilde daarmee in 1947 van start gaan met minimaal twintig leerlingen. In hetzelfde jaar deelde het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen mee dat zij de oprichting van een landbouwhuishoudschool, uitgaande van het ULG, goedkeurde. Vervolgens kwam in 1947 een groep mensen bijeen onder voorzitterschap van burgemeester L.H.N.F.M. Bosch ridder van Rosenthal. Verder was zijn vrouw J.M.A. Bosch van Rosenthal-den Tex aanwezig, evenals zuster C.A. van Lonkhuyzen en nog een aantal geïnteresseerde dames. Ook de onderwijzeressen S. Rond en G. Faber waren aanwezig. Het leek erop dat met ingang van het schooljaar 1948-1949 de school kon beginnen, speciaal voor meisjes in het zevende en achtste leerjaar. Men ontwikkelde een promotieplan voor de nieuwe school. Het programma voor de tweejarige opleiding bevatte de volgende vakken: Nederlandse taal, lezen, rekenen, eenvoudig boekhouden, aardrijkskunde, geschiedenis, kennis der natuur, koken, verstellen, linnen naaien, huishoudelijk werk, wasbehandeling en theorie. Men realiseerde zich ook dat men intussen gewoon door moest gaan met de landbouwhuishoudcursussen. Aldus geschiedde. Zo was er in 1948 nog een cursus in Achterberg met juffrouw Rond en in Rhenen met de dames C. van Kralingen, S. Rond, A. de Reus en C. Hoving.

Nu zowel het ministerie, het ULG en de gemeente positief waren, kon met de werkelijke voorbereiding worden begonnen. Men kwam met het voorstel om in de noordelijke vleugel van de Bantuinschool van vier lokalen drie lokalen te maken. Nog even deed de inspectie moeilijk. Het plan werd aangepast en uiteindelijk leidde dat ertoe dat het gymnastieklokaal werd omgebouwd tot praktijkruimte, dat een bergruimte werd ingericht als provisiekamer, dat twee lokalen als zodanig werden gebruikt, dat een toiletgroep werd verwijderd en omgebouwd tot berging en dat er aan het einde van de gang een directiekamer kwam. De gehele begroting bedroeg tweeduizend gulden. Tot slot stelde de inspectrice nog voor dat er voor de nieuwe school ook een stuk schooltuin beschikbaar kwam.

Nijverheidsonderwijs of VGLO

Terwijl de plannen voor de school steeds concreter werden, zat de burgemeester met een ernstig dilemma. Als hij de leerlingen van de lagere school direct naar de huishoudschool zou laten gaan, dan zou dat ten koste gaan van de belangstelling

voor de VGLO. Maar als ze eerst nog het zevende jaar op de VGLO zouden zijn, bestond de kans dat ze daarna direct naar de fabriek zouden gaan. Hij schreef zijn oude vriend Cramer een brief waarin hij hem om advies vroeg. Intussen schreef de directeur van de VGLO, de heer Heijsman, dat hij de oprichting van een huishoudschool ten stelligste ontraadde. Hij verwachtte dat na één jaar, als de leerplicht was vervuld, de meeste leerlingen alsnog zouden gaan werken. Bovendien werden ook aan zijn VGLO kook- en naailessen aangeboden, zelfs door docenten die bevoegd waren voor het nijverheidsonderwijs. Natuurlijk speelde mee dat Heijsman bang was dat de huishoudschool een flinke concurrent voor de VGLO zou worden. Hij klaagde bij B&W dat hij achteraf nog wel eens spijt had gehad van zijn overstap naar de VGLO. Hij had beter hoofd van de Bantuischool kunnen blijven. Voor het geld had hij het zeker niet gedaan. Hij had er in de afgelopen jaren zelf al minstens duizend gulden bijgelegd. Intussen kwam er antwoord van Cramer. Hij gaf aan dat hij de voorkeur gaf aan het nijverheidsonderwijs boven de VGLO. Hiermee leek de weg naar een huishoudschool eindelijk open. Na nog enkele bezwaren van Provinciale Staten kon men in 1948 eindelijk beginnen met de landbouwhuishoudschool in de Bantuischool. Er is een lijst bewaard gebleven van de eerste klas: precies de beoogde twintig leerlingen! De namen van die eerste leerlingen waren: Maria Veldhuizen, Dirkje van de Brink, Dirkje van Beek, Johanna Riemsdijk, Johanna van Laar, Wendelina van Daalen, Berendina van Dijk, Derkje van de Brink, Adriana Cornelia van Setten, Antonia Hensen, Antje van Ingen, Everdina Hovestad, Dirkje van Harn, Jacoba van Heemsbergen, Jannie van de Oosterkamp, Hendrika Quint, Jannie Helsdingen, Maria Budding, Hendrika Heemsbergen en Grietje van Beinum.

De bouwtekening van de nieuwe school aan de Nieuwe Veenendaalseweg (Collectie Gemeentearchief Rhenen).

Nieuwbouw

Vanaf het begin realiseerde men zich dat door de naoorlogse geboortegolf de lokalen van de Bantuischool weer nodig zouden zijn voor de lagere school. Daarom

keek men naar een mogelijkheid om een nieuwe school te bouwen. De gemeente had al aan de Nieuwe Veenendaalseweg een perceel van drieduizend vierkante meter gekocht van de familie Recter en wilde dit wel voor dezelfde prijs van 1 gulden per vierkante meter doorverkopen aan het ULG, met dien verstande dat daar dan een nieuwe huishoudschool zou verschijnen. Aldus geschiedde. Op 19 juli 1951 legden zuster Van Lonkhuyzen en de leerling Tonia van Dijk de eerste steen. Vele genodigden woonden de plechtigheid bij, waaronder vertegenwoordigers van het gemeentebestuur en van het ULG, vele ouders van leerlingen, de gemeentearchitect, de aannemers en ontwerper Van de Haar uit Amersfoort. Als presidente van de Commissie van toezicht op het huishoudonderwijs in de gemeente Rhenen schetste mevrouw Bosch van Rosenthal-den Tex de betekenis van deze school voor de meisjes; voorbereiding op hun taak in het leven. Zij wees erop dat de problemen met de huisvesting spoedig voorbij zouden zijn en dat de directrice, juffrouw Regtering, deze tijd nog wel door zou komen. Ze verwachtte dat de school zich verder zou ontplooiën en een aanwinst voor Rhenen zou blijken.

Nog niet klaar, maar al wel in gebruik

Begin april 1951 toonde juffrouw Regtering vol trots haar school, ook al was die nog niet helemaal klaar. Het was nog een wat kale school, maar wel met een frisse directricekamer, eenvoudig maar modern ingericht, zelfs met een klein open haardvuur. De officiële opening zou pas in november plaatsvinden, maar de school

De school bij de opening in 1951 (collectie A. ten Broeke).

was al in gebruikgenomen bij het begin van het nieuwe schooljaar. De lokalen waren modern en van alle gemakken voorzien. Meisjes, afkomstig uit Rhenen, Elst, Achterberg en uit de omliggende dorpen in de Betuwe, konden daar koken, naaien, wassen, strijken en handwerken, maar ook het opstellen van het huishoudboekje, aandacht voor de voeding van een zuigeling en het behoorlijk dekken van de ontbijttafel behoorden tot het lespakket. Een enorme bezemkast betekende dat de leerlingen zelf het gehele gebouw onderhielden. Zij hielpen zelfs de slager, de bakker, de groenteman en de kruidenier. Dan was er nog het omgaan met een spoorboekje, hoe een postwisselformulier in te vullen en hoe kippen te verzorgen en bloemen te kweken. Dit brede programma werd verzorgd door de leraressen F.G. Kokje en I.E. Beer. “Rhenen en omgeving mogen trots zijn op deze moderne en op de tegenwoordige tijd afgestemde nijverheidsschool. De Grebbestreek verkeert in dit opzicht in een bevoorrechte positie”, aldus een plaatselijke krant. Die kondigde ook aan dat er binnenkort een ouderavond zou worden gehouden met onder andere een causerie, getiteld “Onze meisjes op de nijverheidsschool”. Nog even was er sprake van dat Hare Majesteit de Koningin de school zou komen openen, maar helaas was ze te druk. Wel gaf ze aan zeer geïnteresseerd te zijn in deze onderwijsontwikkeling, aldus de Commissaris van de Koningin. De officiële opening was op 22 november 1951 en werd verricht door de voorzitter van het ULG, de heer Mr. C.Th.E. graaf van Lynden van Sandenburg.

Diploma-uitreiking in 1957

De school beleefde in het nieuwe gebouw een voortvarende nieuwe start. Het aantal leerlingen groeide snel en in 1957 was er daardoor al weer behoefte aan uitbreiding, die er dan ook kwam. De strijd tussen de VGLO en de huishoudschool was duidelijk gewonnen door de huishoudschool. Dat kwam mede door de steun die de school had gekregen van het burgemeestersechtpaar Bosch van Rosenthalden Tex. Juffrouw Regtering stelde het dan ook zeer op prijs dat de burgemeester vaak zelf de diploma's wilde uitreiken. Hij gaf toe wel eens twijfels gehad te hebben aan de levensvatbaarheid van de school, maar dat de school nu na zes jaar in een grote behoefte voorzag, bewees deze avond. Vierenveertig leerlingen kregen een diploma en er waren al weer bijna zestig nieuwe inschrijvingen voor het komende schooljaar. Hij bedankte de twee personen aan wie het volgens hem te danken was dat de school er nu zo goed voor stond: zuster Van Lonkhuyzen en juffrouw Regtering.

De geslaagden van het schooljaar 1956-1957

3e klasse assistente in de huishouding

Rina van Dijk, Achterberg; Jeantje Hermsen, Kesteren; Annie Hoogstra, Kesteren;

Coba den Hartog, Wageningen; Mary Mutsaers, Rhenen en Lenie van Veenendaal, Amerongen.

2e klasse primaire opleiding

Stijnie Baars, Rhenen; Aartje van de Berg, Rhenen; Gerrie van Daalen, Rhenen; Gonnje van Doorn, Amerongen; Riekje van Dijk, Rhenen; Willy van Dijk, Rhenen; Annie van de Geer, Amerongen; Annie Hofsommer, Elst; Adrie van Ingen, Amerongen; Gerrie Keijman, Rhenen; Willy van Mourik, Rhenen; Willy van de Neut, Amerongen; Rietje Niessen, Amerongen; Janny van de Oosterkamp, Rhenen; Jannie van Soest, Amerongen; Rietje van Soest, Amerongen; Jannie Termaaten, Amerongen; Jannie Jansen, Rhenen; Mientje Berkhof, Elst; Grietje van Beijnum, Achterberg; Liesje van Blitterswijk, Lienden; Janske Brinkman, Elst; Lenie van Buren, Lienden; Rika Cornelissen, Lienden; Hennie van Dodeweerd, Kesteren; Teuntje van Dolderen, Achterberg; Coba Gerrits, Achterberg; Jannie de Haas, Lienden; Betsy Kwint, Achterberg; Grietje Scholtus, Kesteren; Neeltje Scholtus, Kesteren; Willy Termaaten, Achterberg; Hetty Verhoef, Leersum; Paulien Martens, Utrecht; Ria Nienhuis, Rhenen; Corrie van Lienden, Elst en Marijke Kroon, Rhenen, de laatste met een herexamen.

Een klas uit 1958, met vooral leerlingen uit Achterberg (collectie A. ten Broeke). Mevrouw Ank ten Broeke heeft jarenlang lesgegeven aan de huishoudschool.

Nieuwbouw voor Streekuishoudschool

De school groeide door. In 1963 volgden bijna 225 leerlingen de driejarige opleiding LHNO (Lager Huishoud- en Nijverheidsonderwijs). Een jaar later werd

het een vierjarige opleiding. In 1963 waren er tien klassen met in totaal 25 leerkrachten. Ook was er de mogelijkheid voor meer individueel onderwijs, het IHNO (Individueel Huishoud- en Nijverheidsonderwijs). Door deze ontwikkelingen werd opnieuw uitbreiding noodzakelijk. In 1965 was die gereed. De school heette nu Streekhuishoudschool. Het praktijklokaal van weleer, een combinatieruimte voor koken, wassen en huishoudelijk werk, werd omgebouwd tot was- en huishoudelijk werklokaal. Er werd een nieuwe keuken aangebouwd, zodat het koken nu gescheiden van de andere activiteiten kon gebeuren, compleet met nieuwe gas- en elektrische fornuizen. Voorheen waren er alleen kookplaten en losse oventjes, maar nu was er voor elke twee leerlingen een fornuis, met eigen wasgelegenheid en eigen mixer. Op alle afdelingen was er koud en warm water en een koelkast ontbrak evenmin. Het oorspronkelijke naailokaal werd omgebouwd tot een klas voor algemeen vormend onderwijs. Voor de naailessen werd een nieuw lokaal gebouwd, voorzien van een paskamer en talrijke machines. En dan was er nog de gymnas-tiekzaal. Voorheen moesten de leerlingen van de huishoudschool genoeg nemen met lokalen van andere scholen in Rhenen. Dat was nu dus niet meer nodig. Lessen in lichamelijke opvoeding werden nu “in eigen huis” geven.

De schort als dienstkleding, voor zowel leerlingen als leerkrachten. Deze afbeelding is uit 1960. (collectie A. ten Broeke).

Onderwijsveranderingen in de jaren zestig

Door de jaren heen bleef het onderwijs veranderen. In 1967 kwam de Mammoetwet. Volgens juffrouw Regtering zou die wet voor de huishoudschool in Rhenen tot gevolg hebben dat iedere leerling voortaan op de juiste plaats terecht

kwam zonder het zittenblijven van vroeger. Ook kwam er meer mogelijkheid tot vervolgonderwijs, bijvoorbeeld in de gezinshulp of kleuterzorg. Twee jaar later kwam de volgende verandering. De eerste klas heette voortaan brugklas. Hierin werden meer theorievakken gegeven, zoals Engels en wiskunde. Ook waren er studie-uren, waarin de leerling leerde te leren. Na het eerste jaar kon dan in overleg met kind en ouders bekeken worden of voor de theoretische richting werd gekozen of voor de praktische. Nieuwe theoretische vakken waren rekenen, Nederlands, Engels, natuur- en scheikunde. Praktische vakken waren naald- en huishoudvakken. De theoretische opleiding bereidde voor op een baan op kantoor, de praktische opleiding was meer voor beroepen in de verzorgende sector.

Klas 3H uit 1967. Zittend: Annie van Kleef, Diddy van Ingen, Corry van Delft, Rietje Buyink, Linda van Westreenen en Hendrina Nellestijn. Staande: Geertje Beekman, Jannie Tollenaar, Riet Hardeman, Lies van Daalen, Bep van de Klift, Janneke Meijer, Alie ter Wielen en Ria Spies . (collectie Diddy van Ingen).

De jaren zeventig

Ook in 1971 hing aan het eind van het schooljaar de vlag weer uit: diploma-uitreiking! Daarbij waren aanwezig wethouder Glasbergen van Onderwijs, de heer De Jong als afgevaardigde van het ULG, mevrouw Deen namens de afdeling Rhenen van het Nederlandse Rode Kruis en mevrouw Van Klinkenberg, lid van de Commissie van toezicht van de school. Mevrouw Deen deelde als eerste aan alle geslaagden het jeugd-EHBO-diploma-A uit. Vervolgens namen de geslaagden

Toespraak van juffrouw Regterin, bij het vijftwintigjarige bestaan van de school in 1973 (collectie A. ten Broeke).

hun diploma's in ontvangst. Juffrouw Regtering feliciteerde de geslaagden en wees op de mogelijkheid om een vervolgopleiding in het middelbare beroepsonderwijs te gaan volgen. Dat jaar waren er voor het eerst centrale examens afgenomen. Voor de Rhenense huishoudschool was dat geen probleem, want na een herexamen voor één van de leerlingen, slaagden ze allemaal voor hun examen van de driejarige opleiding Lager Huishoud- en Nijverheidsonderwijs (LHNO). Een jaar later nam men afscheid van het bestuur van het ULG. Met ingang van het nieuwe schooljaar zou het bevoegde gezag berusten bij de Gelderse Maatschappij van Landbouw (GMvL). Juffrouw Regtering deelde de diploma's uit, terwijl Zuster Feitsma de diploma's Jeugd-EHBO uitreikte. Ook voor de zuster betekende het een afscheid van de school. Diploma's waren er voor de theoretische opleidingen en voor praktische opleidingen in naald-

vakken, zorgvakken en winkelassistentie.

In 1973 bestond de school vijftwintig jaar, maar was er nog wel een plaats voor de traditionele school voor meisjes? Jongens en meisjes hadden nu toch gelijke kansen? Maar er had zich nog nooit een jongen aangemeld voor de "Spinazie-academie". Er was nog meer kritiek: "Koken en naaien doen we toch niet meer!". Juffrouw Regtering vond ook dat er jongens moesten komen, dan verdween misschien de drempelvrees, want ook voor hen bood de school veel mogelijkheden, zoals in het jeugdwerk, de ziekenverzorging, de verpleegkunde of in de kinderbescherming. In 1978 nam juffrouw Regtering afscheid van de huishoudschool. Dertig jaar had zij haar beste krachten gewijd aan wat "haar" school was geweest. Op het afscheidsfeest spraken velen hun dank uit voor wat ze in die jaren had gedaan. Haar collega's zongen haar toe en ze mocht vele cadeaus ontvangen. Ze werd opgevolgd door Wouter Tuin.

Het einde van de school

In de jaren tachtig liep het totale aantal leerlingen sterk terug. Op de lagere scholen werd deze teruggang het eerst zichtbaar. Daarna merkte ook het vervolgon-

Meester Hidding neemt afscheid van juffrouw Regtering in 1978. (collectie A. ten Broeke).

derwijs dat de naoorlogse geboortegolf voorbij was. Scholen werden zo klein, dat hun voortbestaan in gevaar kwam. Er werd gesproken over fusies. Zo waren er gesprekken tussen de twee Rhenense MAVO's met het idee dat er mogelijk een scholengemeenschap voor MAVO, HAVO en VWO zou kunnen komen, of op zijn minst een brugklas met een hoofdvestiging in Veenendaal. Maar er kwam niets van terecht. Schoolbesturen waren erg principieel en lieten het moment voorbij gaan. Uiteindelijk fuseerde de Wilhelminaschool met de openbare scholengemeenschap in Veenendaal en verdween geheel uit Rhenen, terwijl de Bergmavo samenging met de streekhuishoudschool. Op 1 augustus 1986 was deze fusie een feit en ontstond de Scholengemeenschap Rhenen, maar ook die combinatie was te klein om op eigen benen te staan. Er kwam vervolgens een fusie met een school in Kesteren en uiteindelijk werd in 1994 gefuseerd met de Regionale Scholengemeenschap Pantarijn in Wageningen.

Na al deze veranderingen bleef de school aan de Nieuwe Veenendaalseweg actief. als Pantarijn-locatie en na een recente verbouwing in 2008 ziet de school er anno 2010 prachtig uit. En al is er na de fusie van 1986 geen zelfstandige huishoudschool meer, toch zou de heer Cramer tevreden terug hebben gekeken als hij had kunnen zien wat er met zijn aanbeveling uit 1940 was gebeurd. De opleiding van vele jonge meisjes uit Rhenen en omstreken was beslist op een hoger niveau gebracht.

*Het personeel aan het eind van het schooljaar 1985-1986, vlak voor de fusie met de Bergschool.
Voorste rij: Egbert Eysink, Geke Kersten, Elly Jansen, Riekele van Nimwegen, Wouter Tuyn, Rinie van Nimwegen en Ank van Heumen. Tweede rij: Inez Gruijs, Woukje Vierkant, Tinie de Jong, Ank ten Broeke, Trudy Benoist, Anneke Bonjenoor, Marijke Scheepstra, Julianne Spietz en Siny Everdij.
Achterste rij: Bert de Lange, Lucas Hidding, Siem Gerritsen, Henk Zwijnen, Ab Wit, Simon Zwevering en Kees Boonman. (Collectie S. Everdeij).*

Geraadpleegde bronnen

Hans Blankestijn: De dure school, Rhenen, 2007

Hans Blankestijn: Onze schooljaren, Rhenen, 2009

Knipselarchief gemeente Rhenen

Oud archief van de gemeente Rhenen

Diverse artikelen uit de Amerongsche Courant, 1904-1908

Gilden te Rhenen

Deel I – De ambachts- of beroepsgilden en de schutterij

Ad J. de Jong

Inleiding

In de publicaties rond Rhenen 750 jaar stad zijn de gilden, zoals de ambachtsgilden, minder uitvoerig behandeld, terwijl daarvan toch de nodige zaken bewaard zijn gebleven, die te bewonderen zijn in ons Museum Het Rondeel. Denk bijvoorbeeld aan de fraaie gildenkisten met de wapens van de gildemeesters en ook de gildetekens.

In het boek *De Geschiedenis van Rhenen* kwam weliswaar het Cuneragilde aan de orde, een zogenaamde lekenbroederschap, maar werd weinig inzicht gegeven in doel en opzet van dergelijke broederschappen. Men zou over de gilden die Rhenen gekend heeft een apart boek kunnen schrijven, maar met twee artikelen in Oud Rhenen zou ik me willen beperken tot het geven van voorbeelden in een drietal categorieën, te weten:

- de ambachts- of beroepsgilden;
- de schutterij; en
- de lekenbroedersschappen of -gilden, met als voorbeelden het Cuneragilde en het Sacramentsgilde.

Rhenen is van oorsprong een middeleeuwse stad en daar horen immers gilden bij. Bij ‘gilden’ denken we veelal in eerste instantie aan de zogenaamde ambachts- of beroepsgilden, zoals een kleermakersgilde, een bakkersgilde of een schoenmakersgilde. Veel gilden waren vaak gericht op het bewaken van een gezonde handel en nijverheid, die in een ieders belang zouden zijn.

De ambachtsgilden zijn geleidelijk aan in de loop der tijd verdwenen en passen ook niet meer echt bij de huidige tijd van een vrij marktmechanisme. Dit neemt niet weg dat er in latere tijd op plaatselijk niveau bij vergunningverstrekking toch wel een beetje op toegezien werd dat bijvoorbeeld winkeliers een redelijk bestaan hadden. Ik denk dat er daarom in Rhenen ook later een winkeliersvereniging was. Maar de tijden veranderen en door een vrije markteconomie, waarbij een ieder het maar uitzoekt en er ongeremde concurrentie hoort te zijn ‘in het belang van de consument’, is hierin toch veel verandering gekomen. Er waren in Rhenen echter ook de zogenaamde religieuze gilden of lekenbroedersschappen. Een prominent voorbeeld was het in 1392 reeds gestichte Cuneragilde. Hieraan werd een hoofdstuk gewijd in *De Geschiedenis van Rhenen*. Ook is over de religieuze gilden eerder gepubliceerd in Oud Rhenen. Hoewel ik het onderwerp niet volledig uit heb kunnen diepen, zal nader ingegaan worden op een drietal aspecten:

Miniatuur uit de 15e eeuw met scènes uit het boerenleven, verdeeld over de maanden van het jaar; met activiteiten waarvoor gereedschappen en werktuigen nodig waren.

- het ontstaan en doel van gilden;
- de Ambachtsgilden en de Schutterij; en
- religieuze gilden of broederschappen, zoals het Cuneragilde, en hun functie.

Achtergrond, doel en ontstaan van Gilden

Aan het begin van de Middeleeuwen leefden arm en rijk in strikt gescheiden groepen. Wie grond bezat en over mensen beschikte was rijk. Een grondbezitter verpachtte zijn land aan boeren, die nauwelijks vrije mensen genoemd konden worden. Ze hoorden bij het stuk land dat ze bewerkten. Als het land werd verkocht werden niet alleen de boerderijen en het vee, maar ook de boeren meeverkocht. De boer zelf had niets te vertellen over zijn boerderij, zijn gereedschappen en zijn familie. Hij werd 'horige' genoemd; hij 'hoorde' bij de grond waarop hij woonde. Hij bezat slechts het recht een deel van de opbrengst van die grond voor zichzelf te houden. Later zou de horige steeds meer rechten krijgen. Helemaal geen rechten hadden de 'lijfeigenen'. Ze waren persoonlijk aan hun heer gebonden. De maatschappij waarin horigen en lijfeigenen ondergeschikt waren aan hun heer, wordt 'feodaal' genoemd. Het woord 'feodaal' is afgeleid van het Latijnse woord 'feodum', wat oorspronkelijk 'vee' betekende. Later werd het in ruimere zin gebruikt voor goederen en geld. In een feodale maatschappij bezit een kleine minderheid de macht. De feodale maatschappij van omstreeks het jaar 1000 steunde volledig op de landbouw. Alles wat voor het bestaan nodig was, werd zo mogelijk zelf geproduceerd. Hiermee konden de eerste levensbehoeften van mensen worden bevredigd: onderdak, eten en drinken. Maar een boer moest gereedschappen hebben om het land te kunnen bewerken. Zijn gezin moest zich kleden. Daarom waren er in elk boerendorp wel mensen, die nog iets anders deden dan grond bewerken of vee verzorgen. Ze bewerkten ijzer of hout. Ze maakten potten om in te koken of weefden stoffen om kleren van te maken of looiden leer om er schoenen en gordels van te maken. Veelal ruilden ze hun producten voor het voedsel dat ze zelf niet meer verbouwden of produceerden. Zo ontstond er dus verschil tussen boeren en ambachtslieden. De heer, vaak een edelman en soms een abt van een klooster, wilde graag van de diensten van de ambachtslieden gebruikmaken. Zo groeide er een situatie dat de ambachtsman niet langer een horige was. Hij hoorde niet bij een stuk grond. De ambachtsman was vrij.

De ambachtslieden bemerkten al spoedig dat het voordeliger was als ze voor meer dan een opdrachtgever werkten. Toen de vraag naar hun producten steeg omdat de bevolking groeide, maakten vele ambachtslieden zich los van de landbouw- en veeteeltgemeenschap. Ze zochten een andere woonplaats om hun producten gemakkelijker en voor meer geld te kunnen verkopen. De ambachtslieden zochten bij voorkeur een vestigingsplaats in de buurt van rivieren, waar de aanvoer en

afvoer van hun grondstoffen en producten gemakkelijk was. Of ze vestigden zich op een kruispunt van belangrijke wegen. Daar vestigden zich dan ook bakkers, slagers, brouwers en kooplieden. De handelsnederzettingen, want steden waren er toen nog niet, vertoonden al snel een toenemende handel. Dagelijks trokken de boeren ernaartoe om hun producten aan de man te brengen. De nederzettingen trokken steeds meer mensen. Zo ontstonden in de jaren 1000-1200 de eerste nederzettingen. De kerk vormde daarvan het middelpunt. Rond de kerk bouwden men huizen, werkplaatsen en pakhuizen. Om rovers en ander gespuis te weren werd om de stadskern een muur opgetrokken. Eerst was dat een muur van houten palen, later van steen. Toen kon er al bijna van steden worden gesproken. Er zal hier niet verder ingaan worden op het ontstaan van Rhenen als stad, immers dit thema heeft afgelopen tijd voldoende in de belangstelling gestaan ter gelegenheid van de viering van het 750-jarig bestaan van Rhenen als stad. In een symposium is uitgebreid aandacht besteed aan het stadsrecht van Rhenen. Wel zal nader ingegaan worden op de gilden en broederschappen die Rhenen gekend heeft en waarvan nog tastbare bewijzen bewaard zijn gebleven, die ondermeer in museum Het Rondeel te bezichtigen zijn. In de ontstane steden kwamen namelijk de ambachtsgilden en de koopmansgilden van de grond. De ambachtsgilden waren een vereniging van vakgenoten, waar godsdienst, liefdadigheid en cultuur elkaar ontmoetten. Hoe ouder het gilde, des te groter de plaats die werd ingeruimd voor godsdienstige bepalingen. Vrijwel elk gilde had een heilige als schutspatroon. Het religieuze aspect uitte zich in de zorg voor weduwen en wezen en ook speelden ze, zoals we zullen zien, een rol bij het regelen van de begrafenis van hun broeders en zusters. Met de koopmansgilden zien we verder een nieuwe ontwikkeling ontstaan: de handel tussen de steden. Op hun tochten naar jaarmarkten reisden de kooplieden in groepen om zich beter te beschermen tegen roofovervallen. Later, vanaf de 11e eeuw, zouden de koopmansgilden ook een belangrijke rol gaan spelen in het ontstaan van stedelijke instellingen. Door de handel tussen de steden ontstond ook het bankwezen. Zo was de Hanze een verbond tussen steden die handel met elkaar dreven. Deze steden lagen veelal aan rivieren. Rhenen behoorde niet echt tot de Hanzesteden. Bij Wageningen lijkt dit wel het geval te zijn geweest. De rivier de Rijn stroomde aanvankelijk veel zuidelijker langs Rhenen, rond de latere Marschpolder. Dorestad, later Wijk bij Duurstede, lag wel aan de rivier. Rhenen ging wel een rol spelen in het vervoer per schip van turf uit het veengebied bij Rhenen, de Rhenense Veenen, naar het westen, Schoonhoven en Dordrecht. Dit waren overslagplaatsen aan de rivier. Even toch terug naar het ontstaan van de steden. De grondheren vonden het aanvankelijk beter om de steden niet te veel vrijheid te geven. Ze bezaten nog steeds de grond, waarop de steden waren gebouwd. De stedelingen werden verplicht een soort pacht te betalen voor die grond, eigenlijk een regelrechte belasting. Voorts eisten de grondheren

dat de stedelingen allerlei diensten verrichtten zoals ze dat gewend waren van hun horigen en lijfeigenen. De grondheer beschouwde daarom een stad als een rijke bron van inkomsten. Dit zette bij de vrije stedelingen al snel kwaad bloed. Er volgde nogal wat strijd om onafhankelijkheid van de steden, die daarbij gesteund werden door de vorsten. Koningen en keizers lagen namelijk nogal eens overhoop met hun leenmannen, die soms zo machtig waren dat ze zich niets meer aantrokken van hun leenheer de vorst. Daardoor werd de leensom, die tussen vorst en leenman was afgesproken, vaak niet meer betaald. Sommige vorsten sloten daarom vriendschap met de steden, die ze buiten de plaatselijke leenman om bepaalde voorrechten verleenden. Zo was vaak het jaarlijks bedrag dat de steden aan de koning betaalden voor het gebruik van de grond, lager dan de belasting die ze voordien moesten betalen. Voor een stad was het belangrijk dat deze 'stadsrechten' had. Aanvankelijk konden die alleen door een koning of keizer verleend worden, maar later gebeurde dat ook door grote leenmannen, zoals bij Wijk bij Duurstede door de heren van Abcoude en in Rhenen door de bisschop van Utrecht. Een stad met stadsrechten was een werkelijk vrije stad, met eigen grond, een eigen wetgeving en eigen rechtspraak. De landsheer die de stadsrechten verleende, benoemde voor de rechtspraak zijn vertegenwoordiger in de stad, de schout. Hoe welvarender de steden waren en hoe groter de geldnood van de landsheer was, des te meer voorrechten of privileges de steden zich konden verwerven. Die voorrechten konden bestaan uit het recht, zoals te Rhenen, om weekmarkten en jaarmarkten te houden, het recht om accijns te heffen, het recht om een waag te bouwen, noem maar op. In de begintijd van Rhenen als stad moet men zich daar niet te veel van voorstellen. Er waren vermoedelijk maar zo'n drie of vier stenen huizen. Alleen kerken, kloosters en stadhuizen waren soms uit steen opgetrokken. De meeste huizen en huisjes waren gebouwd van hout en klei, bedekt met stro. Dit bracht het nodige brandgevaar met zich mee en heeft een aantal keren in Rhenen tot een behoorlijke stadsbrand geleid, onder andere die waarbij de eerste stadsbrief van Rhenen verloren is gegaan. De straatjes waren nauw, donker en bedekt met taaie modder. Uit de huizen en donkere straathoeken steeg een ondraaglijke stank op. Riolen waren er aanvankelijk niet. Overal liepen koeien, schapen en varkens. Huisvuil werd achteloos naar buiten gegooid en bleef stinkend op een hoop liggen.

Zegel van Karel V die in 1552 Rhenen octrooi verleende om een paardenmarkt te mogen houden (Oud Archief Rhenen).

Bier en (pannen)koeken hoorden bij een feestmaal in de middeleeuwen, zoals hier bij een bruiloftsfeest (Pieter Breugel ca. 1567). De Rhenense schutters werden jaarlijks hiermee getraceerd door de kerk als beloning voor hun rol bij de Cuneraprocessies.

Ook het drinkwater uit putten of de rivier was vaak niet zuiver. De beste garantie om niet ziek te worden van drinkwater was om bier of wijn te drinken. Immers goed bier kun je niet maken uit vervuild water. De bierbrouwer was dan ook een belangrijk ambachtsman. Ook de kloostervrouwen in Rhenen, de Agnieten, hadden een eigen brouwkelder. Het is niet verwonderlijk dat er vaak besmettelijke ziekten uitbraken. De stad was de plaats voor de handel van kooplieden tussen steden en burgers van de steden en de boeren uit de dorpen in de omgeving. Hiertoe was er een weekmarkt, die al vanouds te Rhenen op donderdag wordt gehouden. Een- of tweemaal per jaar was er in de steden een groot feest: de jaarmarkt. Van heinde en verre kwamen kooplieden en kooplustigen dan naar Rhenen. Voorts had je natuurlijk in Rhenen de vele pelgrims die hier kwamen voor de Cuneraverering. Er werd dan ongeremd feestgevierd. Voordat de jaarmarkt begon werd een speciale mis opgedragen. Het woord 'kermis' is afkomstig van de 'kerkmis' die vóór de jaarmarkt werd opgedragen. Daarna werd de jaarmarktvrede afgeroepen. Als teken daarvan plantte men een kruis op het marktterrein. Aan het kruis hingen een rood vaandel, een zwaard en een hoed (soms een handschoen). Rondreizende toneelspelers voerden dan kluchten op. Goochelaars en acroba-

ten vertoonden hun kunsten, kwakzalvers en kiezentrekkers klopten eenvoudige boeren en burgers geld uit de zakken. Bij wijze van uitzondering gaven de stadsbesturen toestemming om te dansen en te dobbelen.

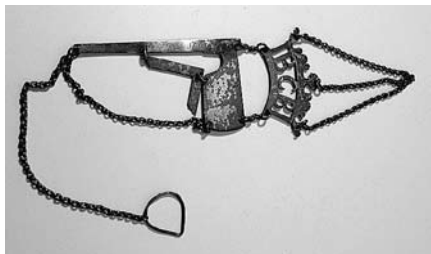
Te Rhenen waren er de Cunerafeesten, waarvan de Rijnweek en de jaarlijkse kermis misschien nog overblijfselen zijn. Voorts kende Rhenen een jaarlijkse paardenmarkt, waar we nog een oorkonde van hebben uit 1552 omdat de keizer Karel V hiervoor toestemming moest geven, en een paasveemarkt. De jaarmarkt was een uitbundig feest en er werd veel gedronken. Dit leidde nogal eens tot vechtpartijen, waarbij vetes werden uitgevochten. Het mes dat de meeste mannen bij zich droegen zat nogal los in de schede en niet zelden leidde dit tot doodslag. Ik heb over de rechtspraak en dergelijke vechtpartijen in de Middeleeuwen gepubliceerd in De Geschiedenis van Rhenen. Dit als achtergrond voor het onderwerp: De gilden en lekebroedersschappen.

Ambachts- en handelsingilden

Binnen de steden zagen de handwerkslieden met hetzelfde ambacht al snel in dat ze hun krachten beter niet konden verspillen aan moordende concurrentie.

Wilde een stad sterk worden, dan moesten de ambachtslieden de handen ineenslaan om de kwaliteit en de prijs van hun producten op het gewenste hoge peil te houden. Ze sloten zich aan bij een soort verenigingen, die hun belangen behartigden: de latere gilden. Het woord 'gilde' betekende oorspronkelijk de betaling of bijdrage die betaald moest worden om de vereniging in stand te houden. De gilden waren geen vakbonden in de moderne zin van het woord. In een gilde waren alle ambachtslieden met hetzelfde beroep verenigd, zowel de werkgevers als de onbetaalde leerjongens.

Ook waren het geen gezelligheidsverenigingen, al wilden de gildebreeders, zoals ze genoemd werden, soms met genoeg eet- en drinkgelagen aanrichten. De gilden waren pure belangenverenigingen, die niet alleen de plichten, maar vooral ook de rechten vastlegden. Een aantal democratisch gekozen gildemeesters en keurmeesters vormde de leiding van een gilde. In schriftelijke verklaringen, de zogenaamde 'keuren', werden alle plichten en rechten vastgelegd. De keur van het gilde van de goudsmeden bepaalde bijvoorbeeld het gehalte van gouden en zilveren voorwerpen. Rhenen heeft echter bij mijn weten geen gilde van goud- of zilvermeden gekend. De keur van de bakkers legde vast hoeveel bakkers er zelfstandig mochten werken om te voorkomen dat er te veel bakkerijen in de stad zouden ontstaan. Zelfs het aantal personeelsleden mocht niet zelfstandig door een werkgever worden bepaald. Het gildebestuur hield het aantal leden nauwgezet in de hand, omdat 'vele varkens de spoeling dun maakten'. Het gildebestuur bepaalde de prijs van de producten, de hoeveelheid die mocht worden gemaakt en de kwaliteit waaraan die producten moesten voldoen. Het loon dat ieder gildelid

Zilveren gildenteken van het bijhouwers- of timmerlieden gilde (Foto en Collectie Museum Het Rondeel).

Zilveren gildentekens van het kleermakersgilde en het schoenmakersgilde (Collectie Museum Het Rondeel; foto J. Combrink).

Zilveren gildenteken van het Kramersgilde (Foto en Collectie Museum Het Rondeel).

Zilveren gildenteken van het schippersgilde (Collectie Museum Het Rondeel; foto J. Combrink).

verdiende, werd door de gildemeesters vastgesteld, evenals de werktijden. Weduwen en wezen van gestorven gildebroeders moesten door de overige gildeleden worden onderhouden. Hier komt al iets naar voren van het sociale aspect. Hierna zal een voorbeeld gegeven worden van een Rhenens keur van het kleermakersgilde. Was er binnen een gilde plaats, dan kon iemand worden toegelaten als leerjongen. Zo'n leerjongen werd dan in één van de werkplaatsen opgeleid. Hij verdiende daar geen geld. Integendeel, hij moest 'leergeld' betalen. Desnoods kon het leergeld door het gilde worden voor-

geschoten (een soort studielening dus). Later als hij zich gevestigd had moest hij dat leergeld dan terugbetalen. Na een jarenlange leertijd kon een leerjongen het brengen tot gezel. Een gezel was een geschoolde arbeider, die een vast loon verdiende in de werkplaats van een meester. Zo'n zelfstandige meester, die zelf als leerjongen en gezel het vak had moeten leren, had zijn plaats als meester moeten kopen met een aanzienlijk garantiebedrag. Maar alleen met het betalen van het garantiebedrag werd men nog geen meester. Dat werd men pas nadat men een goedgekeurd proefstuk of 'meesterwerk' had afgeleverd. De gildekeuren stelden vast welke werkstukken tot het meesterwerk behoorden en aan welke kwaliteiten het werk moest voldoen. Alleen iemand die zijn meesterstuk met goed gevolg had afgeleverd kon zelfstandig een werkplaats openen en er gezellen en leerjongens op nahouden.

De gilden hadden in Vlaanderen in de Middeleeuwen grote politieke macht in de steden. In de Noordelijke Nederlanden lag dat wat anders, misschien met uitzondering van Utrecht, waar zich een machtsstrijd afspeelde met het stadsbestuur in de late Middeleeuwen. In Rhenen had het stadsbestuur (de magistraat, schout, burgemeesters en schepenen) de zaak helemaal onder controle. Men kon alleen maar toetreden tot een ambachtsgilde als men burger van Rhenen was. In Amsterdam bijvoorbeeld moest men 2 jaar burger zijn om zich aan te kunnen sluiten bij een gilde. De magistraat van Rhenen richtte de beroepsgilden op en

Kleermaker (Jan Luyken 1694).

stelde regels vast waaraan men zich diende te houden. Men vaardigde daarbij ordonnanties uit, waarvan een vijftal bewaard is gebleven in het Oud Archief van Rhenen. Het betreft oprichting van een kleermakersgilde in 1604, een St. Nicolaasgilde van kleinhandelaars in 1641, een schippersgilde in 1650, een bakkersgilde in 1757 en een schoenmakersgilde in 1761. Deze gilden bewaarden hun papieren, vlaggen en andere attributen in gildenkisten. Hiervan is er een aantal bewaard gebleven. Ze worden tentoongesteld in Museum Het Rondeel, zo ook enkele zilveren meester- of bodetekens zoals van het schippersgilde, het timmermansgilde en het kramersgilde.

Deze tekens dateren alle uit de 18e eeuw. Het oudste is dat van de timmerlieden of bijlhouwersgilde uit 1761. Het is niet bekend waar ze dat hadden laten maken,

maar het is tamelijk grof van uitvoering en kennelijk van de hand van een plat-telandssmid. Het betreft een door kettinkjes bijeengehouden bij, winkelhaak en een kroon met daarin de letters BCB; de initialen staan voor Balthasar Constatinus Budding. Hij was de oprichter van dit gilde op 7 april 1761. Zijn wapen, in goud een rode schaapsscheerdersschaar, staat afgebeeld op de gildekist. De kist is klaarblijkelijk beschilderd door Willem Schuerman.

De kramers die in 1762 het voorbeeld van de timmerlieden volgden kregen iets mooiers. Zij heetten ook wel het St. Nicolaasgilde. Op een zilveren schildje is St. Nicolaas gegraveerd met daarboven een cartouche met de tekst 'Kremersgilt'; eronder 'J. Santbrink Gildemeester Anno 1762'. Boven de cartouche komt uit de wolk een hand die een weegschaal vasthoudt. Ook dit schildje is niet gemerkt. Dit gilde had een veel oudere kist met daarop de wapens van de eerste gildemeesters Cornelis Gijsberts uit 1641 en Anthonis Allerts van Kesteren uit 1642. De meesterskens van de kleermakers- en schoenmakersgilden dateren beide uit 1765 en zijn in dezelfde stijl.

*Kist van het schoenmakersgilde uit 1763
(Collectie Museum Het Rondeel).*

Dat van de kleermakers vertoont een geopende schaar in een ovaal lijstje onder een kroon. In het lijstje is gegraveerd: 'R. v. Prattenburg J. May Jan Goeree 1765'. Onder het lijstje bevindt zich mooi drijfwerk, waaraan een strijkijzertje hangt. Het geheel is met een kettinkje verbonden aan een draagband. De schoenmakers hebben in plaats van een schaar en het strijkijzertje een laars en een schoentje. Hun teken is bevestigd op een brede draagband, die aan de bovenkant een gekroond schildje heeft met daarop een schoen, maar het is veel grover dan het eigenlijke teken en ongemerkt. De inscriptie in het ovale lijstje luidt: 'Jan Booms J. v. Doorn – Anno 1765 – den 25 october'. Beide tekens zijn gemerkt WB – dat van de schoenmakers bovendien met de W van Wageningen – terwijl het kleermakersteken nog een jaarletter toont. Dit betekent dat klee- en schoenmakers hun bestelling hebben geplaatst bij Willem Boekelman, zilversmid te Wageningen. Deze werd in 1736, het jaar waarin hij trouwde met Judith Agnes van Reede, burger van Wageningen en kreeg tegelijk octrooi voor 20 jaar. Toen de magistraat van Wageningen in 1759 dat octrooi verlengde, verklaarde deze dit te doen 'bewust zijnde van de beqaemheid van hem Willem Boekelman'. Hij stierf in 1783.

De kist van het schoenmakersgilde dateert van 1763 met als opschrift op de

deksel: 'Gildekist van het schoenmakers- en leerverkoopersgildt in den Jaaren anno 1761'. Op de voorzijde van de kist staan het stadswapen van Rhenen en een wapenschild met een laars, het embleem van het schoenmakersgilde. Opschrift: 'Schoenmakers- en leerverkopersgildekist'.

De kist van het Rhenense kleermakersgilde dateert van 1775, met op de deksel de namen: C. Ruys en M. Boems, anno 1774, en J. Coorree en P. Weynen anno 1775. Van deze mensen weten we dat Christiaan Ruys in 1729 als leerjongen in het gilde was aangenomen. In 1758 heeft hij zijn proef gedaan en werd toen lid van het gilde.

Mark Booms heeft in 1756 zijn proef gedaan. Jan Cooree heeft in 1757 zijn proef gedaan en werd in 1776 voorgedragen als gildemeester. Hun namen staan dus ook op het meesterteken. Tenslotte is er nog de kist van het Rhenense bakkersgilde met daarop als tekst: 'Jan van Daalen en Gerardus de Vrind 1768 Gildemeesters'. Jan van Daalen was al in 1741 lid van het gilde; in 1769 is hij gildemeester. Gerardus de Vrind was in 1753 al gildemeester. Wat betreft de ambachtsgilden zou ik het kleermakersgilde in het bijzonder eruit willen lichten, temeer omdat hiervan de oudste ordonnantie uit 1604 bewaard is gebleven. Het gilde zelf bestond al in de 16e eeuw. Het gilde omvatte kleermakers, bontwerkers, borduurwerkers, droog-scheerders, wantsnijders en voorts 'alle dengen die wollenwerk of kleeen om geld werken'. Het heeft niet zoveel zin te veel in te gaan op lijsten van gildenleden over de jaren, maar misschien is het toch interessant de volgende aspecten nader te belichten. Het stadsbestuur vaardigde de ordonnantie uit met toestemming om een gilde op te richten en waarin regels waren vastgelegd waar men zich aan diende te houden. Zoals gezegd wilde men in de steden de gilden goed onder controle houden. Zo mocht er niet vergaderd worden zonder toestemming van de schout, die ervoor zorgde dat bij dergelijke vergaderingen altijd personen namens het stadsbestuur aanwezig waren. Vergaderde men zonder toestemming, dan werd een boete opgelegd die aanzienlijk was, namelijk 3 gulden, hetgeen veel was op een gildejaarbudget van 25 gulden. Je ziet dan ook bij de gildeleden vaak personen die ook een rol speelden in het stadsbestuur. Men vergaderde bijvoor-

Afbeelding van een 'vlieger', een dames kledingstuk, een lange mantel met korte mouwen.

beeld op 1 en 11 september. Dan werden er 2 proefmeesters benoemd en vier van de bekwaamste leden werden aangewezen als oudermannen, waarvan twee namens de schout.

Om lid te kunnen worden van het gilde moest men allereerst burger van de stad Rhenen zijn. De inkomsten van het gilde kwamen onder andere uit in- en uitredesgelden, knechtengeld en kramersgeld (een ventvergunning).

Kwam je van buiten, dan moest zes gulden intredegeld betaald worden, armen betaalden 1 gulden, een gildebrouwerszoon 3 gulden en een burgerszoon 4 gulden. Voorts werd je alleen toegelaten tot het gilde als je een proeve van bekwaamheid had afgelegd. De kleermakersproeve bestond uit vier werkstukken: een nachtabbert voor een middelbare man, een manswambout, een vrouwensamaar of ook wel "vlieger" genoemd en een jongedochters- of vrouwentabbert. Dit alles moest van wollen laken gemaakt worden, 'behoorlicke breete hebbende, het geheele fatsoen met de wol neergaande en dat aan elke stuk werck nijet een half vierde el lakens zal ontbreken of overschieten'. Voorts dat een 'droogscheerdersproeve sal weesen te scheeren drie ellen goet fijn swart lakens weesende een stuck laken en 't selve wel te scheeren sonder kerven off grontslagen'.

Voorts waren er allerlei bepalingen over loon in de diverse categorieën van werkzaamheden. Het was mensen van buiten niet toegestaan wollen lakens of kleding te verkopen in Rhenen, behalve op de jaarmarkten op 12 juni (Cuneradag) en 1 november en op de marktdagen, wekelijks op donderdag, na overleg met de gilden. Dat laatste ging natuurlijk over de prijs, die niet onder die van de plaatselijke kleermakers mocht liggen, vermoedelijk eerder daarboven. Er waren bepalingen over de werktijden en er mocht niet op zondag gewerkt worden op straffe van drie gulden, tenzij de oudermannen hier toestemming voor hadden gegeven, bijvoorbeeld voor het maken van rouwkleding of bruiloftskleding. Men moest in zo'n geval 12 stuivers betalen, de helft voor het gilde en de andere helft voor de armen. Voorts was er voor de gildeleden een verplichte opkomst bij begrafenissen van een gildebrouwer. De gildeleden werden hiervan in kennis gesteld door een bode. Verscheen men niet zonder geldige reden, zoals ziekte, dan kreeg men een boete van zes stuivers. Voorts moesten de erfgenamen van de overledene aan het gilde een gulden en tien stuivers betalen. De gilden speelden dus een rol bij begrafenissen van hun gildeleden. Er werd over de kist vaak een kleed, een zogenaamde "pelle" over de kist gelegd met daarop het wapen van het gilde, zoals bij de kleermakers de schaar. Vermoedelijk was dit tevens het vaandel van het gilde. De conservator van de Oudheidkamer, de heer W. Zanen, maakt er in 1948 melding van dat van enkele beroepsgilden de vlaggen nog bewaard zijn gebleven. Deze zijn nu niet meer te vinden in museum Het Rondeel. Met de komst van de Fransen aan het einde van de 18e eeuw werden de ambachtsgilden opgeheven. Een bekende

Rhenense kleermaker uit die tijd was Hans Jacob Demuth, die geboren was in het kanton Zürich in Zwitserland en die in 1790 dienst nam in een regiment Zwitsers, daarmee naar Nederland kwam en in 1794 trouwde met de Rhenense Maria van der Scheur. Hij is de stamvader van alle Demoedten in Nederland. Er is een boek over deze familie verschenen. Hij werd in 1794 tevens als meester-kleermaker in het gilde ingeschreven. Hij zal ongetwijfeld de nodige vaardigheden hebben opgebouwd, in het leger mogelijk met vervaardiging van uniformen. De beroeps- of ambachtsgilden hadden tevens een rol in de stadsverdediging. Zo moesten alle gildebroeders van het kleermakersgilde in het bezit zijn van een goed 'halsgeweer en seijtgeweer' ter verdediging van zichzelf en de stad. Dit waren geen geweren; bijvoorbeeld een 'seijtgeweer' was een zwaard, dolk of degen. Deze bewapening brengt mij bij een ander type gilde: de schutterij.

De Schutterij

Bij het poorterschap van een stad hoorde dat de weerbare mannen tevens een rol en plicht hadden bij de verdediging van de stad. Je had dus naast de grafelijke legers ter verdediging van de stad burgermilities. Deze milities waren bij een wat grotere stad opgedeeld naar stadswijken en hadden elk een stukje van de stadsomwalling toegewezen gekregen, die ze moesten onderhouden en verdedigen onder leiding van een hoofdman of corporaal. Midden 17e eeuw waren er bijvoorbeeld te Wijk bij Duurstede 11 zogenaamde corporaalschappen onder leiding van officieren.

In de archieven van Rhenen zijn niet altijd voldoende bronnen aanwezig die goed inzicht geven over hoe gilden, schutterijen en broederschappen nu eigenlijk in elkaar staken. Daarom heb ik ter voorbereiding van deze bijdrage ook onderzoek gedaan in de dichtbijgelegen middeleeuwse steden Wijk bij Duurstede, tevens aan een rivier gelegen, en Amersfoort. Te verwachten was dat er de nodige parallellen zouden zijn en met de gezamenlijk bewaard gebleven bronnen kon inderdaad een beter beeld van het reilen en zeilen in de gilden vanaf de Middeleeuwen gekregen worden.

Zoals bij het kleermakersgilde hadden alle andere gildebroeders een rol in de stadsverdediging, maar daarnaast had men specifieke schuttersgilden of schutterijen.

Zo had je in Rhenen in de Middeleeuwen reeds de zogenaamde Oude en Jonge Schutten. Deze waren aanvankelijk bewapend met hand-, kruis- en voetbogen, maar later had men meer en meer musketten.

Heden ten dage heb je in Nederland, met name in Brabant en Limburg, nog vele schutterijen waar naast met buks of geweer nog steeds tijdens wedstrijden geschoten wordt met hand- of kruisbogen.

Er is door de eeuwen heen altijd een nauwe verwevenheid geweest tussen schut-

Gewapende burgerij met vaandel te Utrecht uit 1494; drie van hen dragen 'schutters covels' (in dit geval zogenaamde 'ijserhoeden').

terijen en de rooms- Katholieke kerk. Vele schutterijen in steden en dorpen stonden dan ook op de rooms-katholieke gemeenschap in het zuiden van het land, maar ook is er bijvoorbeeld een actieve St. Aachten schutterij hier in het Stichtse, in Soest. De schuttersgilden stelden zich aanvankelijk dan ook onder een heilige als schutspatroon, veelal St. Sebastiaan, St Joris of St. Anthonis. In Rhenen was er in de Middeleeuwen een herberg genaamd St. Anthonis, ongetwijfeld de stamkroeg van de schutters. Voorts is bekend dat er zich een St. Sebastiaansaltaar bevond in de Cunerakerk. De heilige Sebastiaan wordt op schilderijen voorgesteld doorboord met pijlen. Ongetwijfeld heeft zich een schilderij van St. Sebastiaan bevonden op dit altaar. Van de oude en jonge schutten te Rhenen is bekend dat ze naast de bewaking van de stad een rol speelden bij de begeleiding van de Cuneraprocessie. Zo liepen zij vanouds ook mee in de 'Sinte Kunereren Nacht'. Speciaal voor deze schutten deelde men dan koeken uit of werd er vlees gebraden. Ook werd er gratis bier en wijn verstrekt aan de schutten, die aan de nachtwake deelnamen. Zo kregen zij voor hun deelname aan de processie in de Sinte Kunereren nacht in 1570 van de kerk twee tonnen bier. Ook van de stad kregen zij voor hun diensten

Oefenen van de schutterij door het schieten op 'doelen', meestal in een 'huijsken' geplaatst. Rhenen kent nog een Doelenwal vlakbij de Rijnpoort bij de stadsmuur.

jaarlijks een ton bier. In een vermelding van 11 juni 1571 vinden we dat de Oude en Jonge schutten nog eens op hun oude plichten werden gewezen, waarbij zij de komende nacht en ook voortaan, zodra als de (Cunera-) processie 's nachts de stad uit zou gaan, zouden blijven waken bij de relikwie van Sinte Cunera, zo lang het heiligdom buiten de stad voor de deuren van Wouter van Suijlen opgesteld zou zijn, en zij moesten deze relikwie opstellen in het midden van de wagens. Ik was benieuwd naar wat het verschil tussen de Oude en Jonge Schutten precies was. Zo leefde ik eerst in de veronderstelling dat de Jonge schutten misschien zoiets was als wat we nu een Scouting Groep zouden noemen, bestaande uit wat jongere mannelijke leden. In Wijk bij Duurstede en Amersfoort zijn nog stichtingsordonnanties van midden 15e eeuw bewaard gebleven. Het blijkt dat het gewoon twee schutterijen betreft, die ieder de bewaking van een stadsdeel voor hun rekening namen. Zo hadden zij ieder hun eigen doelen, waar het schieten geoefend werd en hadden ze hun eigen jaarlijkse feestdag met het zogenaamde papegaaischieten. In

Amersfoort hadden de Oude Schutten hun papegaaischieten de zondag na Heylige Sacramentsdag (de tweede donderdag na Pinksteren), terwijl dat bij de Jonge Schutten plaatsvond op de zondag na Pynxterdag.

Ook deden ze hun schietoefeningen op andere plaatsen, de zogenaamde 'doelen'. Aanvankelijk werd er geschoten met allerlei bogen, zoals hand-, voet- of kruisbogen. Later ging men steeds meer over op kruitgeweren, zoals musketten. Er werd op doelen geschoten zowel binnens- als buitenshuis. Ook had men bepaalde plaatsen waar men bijeenkwam. De doelen stonden opgesteld in zogenaamde 'huyskens'. In de rekeningen van de schutterijen kom je kosten van vervanging van deze 'huisjes' dan ook veelvuldig tegen. In Rhenen had je de 'natte' en de 'droge doelen'. Begrijpelijk dat gedacht werd dat het hier de natte en de droge gracht rondom Rhenen betrof. Dit is echter niet het geval, het gaat hier over de afzonderlijke schietoefenplaatsen van de Oude en de Jonge Schutten, die een deel van de bewaking van Rhenen voor hun rekening namen. In Rhenen heb je nog een straat genaamd de Doelenwal, die bij de 'natte' doelen moet hebben gelegen, aan de zuidkant van Rhenen. In een rekening uit 1585 is er sprake van Corte Doelen, die gelegen zijn tussen de Bergpoort en de Thijmenstoorn, bij de oostelijke droge gracht achter de herberg/boerderij de Bontekoe. In de tweede helft van de 16e eeuw worden, net als op vele andere plaatsen, de Oude en de Jonge Schutters samengevoegd tot één schutterij.

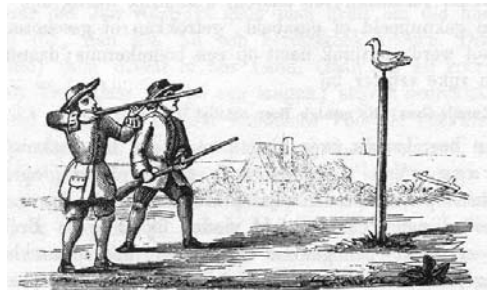
In de rekening van 1585 wordt dan ook gemeld dat de Corte Doelen (de Droge Doelen dus) tussen de Berchpoort en de Thymenstoorn achter de herberg de Bontekoe worden 'toegemetseld', dat wil zeggen dat men er niet meer zomaar achter de huizen aan de Bontekoestraat langs kon lopen. De gezamenlijke doelen kwamen dus te liggen bij de Doelenwal (de plaats van de Natte Doelen), die nu nog steeds vrij toegankelijk is. Het is een recht stuk binnen de muren van de stad. De Cunerakerk beloonde niet alleen de schutterij, bijvoorbeeld met bier, koeken of 'gebraet' in de Cuneranacht en voor het begeleiden van de Cuneraprocessie, maar ook betaalde ze mee aan hun jaarlijkse maaltijd, zoals blijkt uit de kerkrekeningen. In de rekeningen van 1608/9:

'Ander uitgeven van alderhande zaecken.

In der ijersten Matheus Guertsz als schutmeester betaelt thien ponden daer mede de schutten wanneer sij schieten om een nieuwen Coninck vereert, ergo hier x L
En in de rekeningen van 1611/12:

'Reijer Petersz als schutmeester vanden Jonge Schuten betaelt twaelf ponden daermede die Magt. (magistraat) en die kercke deselve schutten den jaere maeltijt hebben vereert doen sij schooten om een nieuwen Coninck, xij L

Alle schutters dienden op de doelen en bij het papegaaischieten een zogenaamde caproen of kovel te dragen, een meerkleurige muts. Deze moest ook op bepaalde

Een jaarlijks terugkerend evenement van de schutterij, het 'papegaaischieten' met kruisboog of musket/geweer

tijden van het jaar en bij hoogtijdagen gedragen worden. Op het niet dragen van een caproen of kovel stonden pittige boetes. Ook stond er een boete op het door een ander laten dragen van deze schuttersmuts of -hoed. Vanuit de overheid waren er strenge regels ten aanzien van het rondlopen met een boog in de stad en er stonden strenge straffen op het verwonden van anderen met een boog. Mensen zonder caproen mochten zich niet op het terrein van doelen of papegaaischieten begeven. Deed men dat toch, dan was de schutterij niet verantwoordelijk voor eventuele ongevallen. Er werd maandelijks en vaak wekelijks geoefend op de doelen. Voor schietoefeningen en vergaderingen, de zogenaamde morgenspraken, werd men in kennis gesteld door een bode. Op het niet verschijnen bij schietoefeningen, morgenspraken en begrafenissen zonder ernstige reden stonden weer de nodige boetes. Net als bij de ambachtsgilden was er ook hier weer een verplichte rol bij begrafenissen van gildebreders. In 1570 hadden de schutters in Rhenen reeds geweren of musketten, want aan Jan van Ede werd toen door de stad betaald voor 'twe ponden buscruijts die onder den schutten binnen der stad Rhenen op haer processie dachen ende Sinte Kunera vaert gedeylt sijn'. Hierna wordt nader ingegaan op het eerder genoemde papegaaischieten, dat bij de meeste schutterijen rond Pinksteren plaatsvond. Dit evenement was het hoogtepunt van het jaar bij de schutterijen.

Papegaaischieten

Eenmaal per jaar hadden de schutters hun gezamenlijke maaltijd, die volgde op het papegaaischieten. De schutters trokken dan gewapend met bogen en pieken met veel tamtam, vendelzwaaien, trommels, trompetten en fluiten naar een schietterrein, naar een schuttersboomgaard, -werf of -weide. Er werd dan een leren of houten vogel op een hoge staak gezet, waarop in de Middeleeuwen aanvankelijk met bogen en later met geweren of vuurbuksen geschoten werd. Ieder gildelid werd geacht hieraan en aan de eropvolgende maaltijd deel te nemen,

ook hier weer boetes als men niet verscheen. Meestal kreeg men in eerste instantie drie kansen om de vogel van de staak te schieten, d.w.z. dat men de romp wist te raken. Degene die dat lukte werd schutterskoning. Deze kreeg dan een zilveren kruis of papegaai en kon rekenen op de nodige beloning in de vorm van wijn en geld. Deze was daarna voor een jaar vrijgesteld van diensten bij muur- en poortbewaking en graafwerk. Hij was in dat jaar een man van aanzien. In de archieven is gevonden dat in 1508 Willem Beyer schutterskoning was geworden. Direct na het papegaaischieten werd er geloot onder de gildeleden om samen met de schutterskoning de ouderman en hoofdmannen te kiezen. Deze gaven samen met de schutterskoning leiding aan de schutterij voor het volgende jaar en deelden goed mee in de diverse boetes en schenkingen. Bij het papegaaischieten werd de leren of houten vogel ook wel op een staak aan een molenwiek gezet, hetgeen ook best in Rhenen bij een van de schutterijen het geval kan zijn geweest (die van de droge doelen). Voor de hand ligt dat het evenement in een wei bij de Rijn plaatsvond, immers de pijlen die misten moesten veilig ergens terechtkomen. De Koningsweide tussen de gracht en de Rijn lijkt een aangewezen plaats. Misschien verklaart het ook de naam van die weide, hoewel aangenomen wordt dat de naam toe te schrijven is aan Frederik van de Palts, die vanuit zijn paleis een poortje in de stadsmuur had om bij een aangelegde vijver in de Koningswei te kunnen komen. Toeschouwers konden ongetwijfeld vanaf de stadsmuur toekijken. Ook heb ik wel eens gedacht dat dit plaatsvond in de Schotsebogert of Schoutenboomgaard. Schotsebogert zou dan een verbastering van Schuttenboomgaard kunnen zijn. De naam lijkt echter toch op Schout te duiden, die daar rechten op kon doen gelden. De schutterij hield zich meestal ook bezig met de wapenhandel.

Het vogelschieten was een zeer oud gebruik in Nederland en in noordelijk Duitsland. Bijna overal vond het plaats op of in de week na Pinksteren en men leidde daaruit af dat het van heidense oorsprong zou zijn om zich af te zetten tegen het christelijke Pinksterfeest door op een vogel, zinnebeeld van de Heilige Geest, te schieten. Dit leidde ertoe dat later, vooral na de reformatie, op sommige plaatsen het papegaaischieten verboden werd. Het papegaaischieten werd een zeer oud gebruik van schutterijen. In Nederland vinden we er reeds midden 14e eeuw melding van. De schutterijen waren in eerste instantie opgezet ter verdediging van de burgerbevolking, maar hun hulp kon waarschijnlijk door de graaf of bisschop ingeroepen worden bij belegeringen elders. Zo hielpen de Utrechtse schutters midden 14e eeuw bij de inneming van het huis Wulven in 't Goy bij Houten. Voorts is er in vele plaatsen sprake van jonge en oude schutten. In Arnhem bijvoorbeeld schoten in het jaar 1369 de 'oude en jonge' schutten naar de papegaai. In diverse stadsrekeningen wordt in kameraarsrekeningen uit de 14e eeuw melding gemaakt van schenking van wijn bij dit evenement. In Wijk bij Duurstede bevindt zich in het archief nog een charter uit 1443 met een ordonnantie van

oprichting van een Jonge Schuttersgilde. Hieruit blijkt duidelijk dat het hier niet gaat over in leeftijd jonge schutters, want er kunnen pittige geldboetes opgelegd worden. Er bestond kennelijk al een schutterij.

Het papegaaischieten werd gezien als een belangrijk evenement en zelfs vorsten en bisschoppen namen er aan deel. Zo is bekend dat Jacoba van Beieren in 1428 te Goes aan het

papegaaischieten had deelgenomen en zelfs de vogel geraakt had, zo ook Karel van Egmond, Hertog van Gelre, die zich in 1434 te Arnhem liet vertegenwoordigen door een van zijn krijgsknechten, Ott Kijen, die kennelijk een goede schutter was en de papegaai afschoot. Ook bisschop David van Bourgondië werd

De schutterij Gijsbrecht van Aemstel uit Doornenburg deed mee aan de optocht in Rhenen op 13 september 2008 ter gelegenheid van 750 jaar stad Rhenen

jaarlijks op zijn kasteel te Wijk bij Duurstede de kovel (schuttersmuts) van de Utrechtse schutterij gebracht ter uitnodiging. Zo vinden we in kameraarsrekeningen van Wijk dat hij jaarlijks 16 Beyerse guldens schonk aan de Utrechtse schutterij.

Het was kennelijk een algemeen gebruik in de Middeleeuwen aan hoge gasten die men uitnodigde voor het vogelschieten een schutterskovel, bonnet of caproen te sturen. Als men geen gebruik maakte van de uitnodiging om op het feest te komen, dan kon hij de schuttersattributen aan een plaatsvervanger geven. Zo gaf Karel van Gelre de zijne in 1427 aan de drossaard van Anholt, Steven van Ruijtenborch.

In later tijd werden op de meeste plaatsen de oude en jonge schutten tot één schutterij samengevoegd en uiteindelijk schoof de militaire en stadsverdedigingsfunctie van de schutterijen naar de achtergrond. We hebben in Nederland, vooral in Brabant, Limburg en het katholieke oosten van het land, nog vele schutterijen die nog steeds het papegaaischieten bedrijven, veelal met vuurbuksen, maar er wordt ook nog veel aan doelschieten met bogen gedaan.

De hoofden van de schutterij en de schutterskoning genieten ter plaatse veel

aanzien en er is nog steeds een grote verwevenheid met gemeentebestuur en katholieke kerk. De schutterijen begeleiden nog steeds processies. In Limburg hoor je er pas echt bij als je, van buiten komend, in de schutterij wordt toegelaten. Vooral in Duitsland is dit het geval. Zo is er

jaarlijks in München eind september bij de start van de oktoberfeesten een grote optocht, waarbij naast de bierbrouwers een eindeloze reeks van schutterijen acte de présence geven. Rijen van muzikanten, vaandelzwaaiers, schutterskoningen stads- en dorpsbesturen trekken dan voorbij. Een beetje van deze sfeer hebben we ook kunnen proeven bij de historische optocht op 13 september 2009 ter gelegenheid van 750 jaar stadsrecht te Rhenen. Ook hier een bierkar getrokken door prachtige paarden en een schutterij met schutterskoning.

Aardig te vermelden is dat er te Rhenen nog een schietvereniging, de Oude en Jonge Schutten, bestaat, een schietvereniging met een eigen website. We namen reeds kennis van plichten van gildenleden bij begrafenissen van hun gildebreders en zusters. Dit onderwerp sluit goed aan bij Deel 2 over de gilden waarbij voornamelijk ingegaan zal worden op de religieuze gilden zoals het Cuneragilde en het Heilig Sacramentsgilde

Literatuur

De Geschiedenis van Rhenen (Utrecht 2008)

Algemene Geschiedenis der Nederlanden - De Middeleeuwen, Deel 1-3 (Haarlem 1981/1982)

De Middeleeuwen, uit: 7000 jaar Wereldgeschiedenis (Rotterdam 1977)

W. Jappe Alberts – *De Middeleeuwse Stad* (Bussum 1965)

D.M. Nicholas – *Stad en Platteland in de Middeleeuwen* (Bussum 1971)

Stadswording in de Nederlanden – Op zoek naar overzicht (Hilversum 2005)

Website van de Rhenense schietvereniging De Oude en Jonge Schutten

De Hollandse Stad in de dertiende eeuw (Zutphen 1988)

Geschiedenis van de provincie Utrecht – Delen tot 1528 en van 1528 tot 1780 (Utrecht 1997)

P. Leupen, *De burgers van Rhenen*, Oud Rhenen 18 (1999), p. 18 e.v.

W. van Iterson, *De Stad Rhenen* (Assen 1960), p. 113 e.v., 257 e.v.

J. Combrink, Rhenen – *Van Vestingstad tot Grebbestad* (Zaltbommel 1981)

J.C. Overvoorde en J.G.Ch Joosting, *De Gilden van Utrecht tot 1528*, 's-Gravenhage (1897)

I.H. van Eeghen – *De Gilden* (Bussum 1965)

A.J. de Jong en C.L. van Otterlo – *Genealogie en Heraldiek te Rhenen* (Voorthuizen/Zeist 1996), p. 238 e.v.

De Rekeningen van de Cunerakerk 1571-1810, Oud Archief Rhenen, Inv. No.'s 763-774

W. Zanen, *Uit de oude gildekisten van Rhenen*, Maandblad Oud Utrecht 1948, p. 52 e.v.

Beschrijvingen van de verschillende ambachts/beroepsgilden te Rhenen.

Gebaseerd op archiefmateriaal aanwezig in Oud Archief Rhenen Inv. No. 111 (Bibliotheek Museum Het Rondeel)

H.P. Deys, *Het Cunerafeest in Rhenen in 1571*, Oud Rhenen 6 (1987)

H.P. Deys, *De Reformatie in Rhenen*, Oud Rhenen 17 (1998), p. 21 e.v.

A. van Bommel, *Beschrijving der Stad Amersfoort – Deel I* (Utrecht 1760), over de schutterij, p. 216 e.v.

Ordonnantie van de Magistraat op het gezelschap der Jonge Schutten; een charter Anno 1443, Oud Archief Wijk bij Duurstede Inv. No. 657

C.W. Wagenaar, *Het Papegaai-schieten der Oude Schutters*, Utrechts Jaarboekje (1895), p. 281-292

D. Philips, *Papegaaischieten te Rhenen*, Oud Utrecht 34 (1961), p. 108/9

W.J. Hofdijk, *De Oude Schutterij in Nederland* (Amsterdam 1874)

A. Ising, *Brabantse Schuttersgilden- Vroeger en nu* (Maasbree 1983)

J. ter Gouw, *Volksvermaken* (Haarlem 1871)

Jan Luyken, *Het Menselijk Bedrijf* (Amsterdam 1694)

H. Demoed, H. Dekker en M. Demoet, *Demuth – Demoed - Demoet*, De geschiedenis van deze familie met als oudste stamvader in Nederland de uit Zwitserland afkomstige Hans Jacob Demuth, kleermaker te Rhenen vanaf 1794 (Rhenen 2005)

B. Panhuysen, *Maatwerk – Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1900)* (Amsterdam 2000)

Mevrouw Eskes honderd jaar

Hans Blankestijn

Op 4 september 1922 werd de christelijke school aan de Achterbergsestraatweg geopend. Het eerste hoofd van die school was de heer Gerhard Eskes uit Noordwijk. Hij was toen 42 jaar, getrouwd en had drie kinderen van respectievelijk twaalf, tien en zes jaar. In zijn sollicitatiebrief vertelde hij dat hij naar de bosrijke omgeving van Rhenen wilde komen in verband met de bronchitis van zijn vrouw en één van zijn kinderen. Gedurende zes jaar was hij hoofd van de school. Hij woonde met zijn gezin aanvankelijk op de Kruisstraat en later op de Grebbeweg nr. 2, op de hoek van de Zwarteweg. In die tijd was de meubelfabriek De Stoomhamer er nog niet. Achter hun huis waren volkstuintjes. Eskes leverde een belangrijke bijdrage aan de opbouw van de school. In 1928 vertrok hij uit Rhenen om weer terug te keren naar Noordwijk. Een uitgebreide beschrijving van deze zes jaar is te vinden in “De dure school”.

Meester Eskes in zijn Rhenense periode (collectie Museum Het Rondeel). Deze foto is van 1922. Van links naar rechts: Meester G. Eskes, juffrouw E. de Groot, meester D.P. van Willigen, juffrouw W.H. Slot, juffrouw M. Durieux, Ds. A. Graves van Willenswaard (voorzitter van het schoolbestuur) en juffrouw S.G. Diepering.

Tot zover levert bovenstaande mededeling niets nieuws op. Dat veranderde echter na een telefoontje uit Zeist. In verzorgingshuis Amandelhof in Zeist had op 14 mei 2010 mevrouw E.J. (Eva Johanna) Eskes haar honderdste verjaardag gevierd. Zij bleek de oudste dochter van genoemde meester Eskes te zijn en ze zou het leuk vinden om ons haar herinneringen aan haar Rhenense tijd te vertellen. Vandaar dat Hens Dekker en Hans Blankestijn op 14 juni naar Zeist togen om haar te ontmoeten. We troffen een ogenschijnlijk broze mevrouw aan, die echter nog van alles wist te vertellen van de tijd die ze in Rhenen had doorgebracht. Zo behoorde de heer Willem van Nas tot de kennissenkring van haar ouders. Hij kwam vaak op zondagavond bij haar ouders op visite. Hij vertelde van zijn wandelingen “over de hele wereld”. Hij was een erudiet man en sprak meerdere talen. Hij leefde sober, rookte wel, maar dronk slechts water. Hij bezat boerderijen in de omgeving van Renswoude. Soms mocht ze met hem mee in zijn koets en maakte ze tochtjes in de omgeving van Rhenen. Mevrouw Eskes herinnert zich Rhenen vooral als een rustige plaats. Er gebeurde niet veel. Er was, afgezien van de tram, weinig verkeer. Als de schaapskudde bij de Julianalaan (nu de Kastanjelaan) het viaduct en de Grebbeweg overstak, was dat al een hele belevenis. Ook wist ze zich te herinneren dat met kerst op de eerste ring van de Cuneratoren muziek werd gemaakt. Toen zij de lagere school had doorlopen ging ze, met de tram, naar de christelijke mulo in Wageningen en daarna, met de trein, naar de Heldringstichting in Zetten. In het oorlogsjaar 1944 werd de bevolking van Rhenen opnieuw geëvacueerd. Bijzonder was dat juffrouw Slot, indertijd een collega van haar vader, die periode bij haar in haar woonplaats Zeist heeft doorgebracht. Uiteindelijk kwam ze terecht bij het KNMI, waar ze 28 jaar heeft gewerkt op de afdeling Scheepvaart. Ze was erg blij met het exemplaar van “De dure school”, dat we als geschenk voor haar hadden meegenomen. Op haar beurt toonde ze ons de achterkant van de ets van Roodenburg uit 1908, voorstellende een gezicht op Rhenen, ongeveer vanaf ’t Kalkoentje, die haar vader bij zijn afscheid van Rhenen had ontvangen van het schoolbestuur:

“Ter herinnering aan het afscheid van den heer G. Eskes, 5 september 1928.

Aangeboden door het Bestuur van de School met den Bijbel in Rhenen”, gevolgd door de namen van het schoolbestuur: Ds. A. Graves van Willenswaard, W. van de Waal, J. van der Horst, G. de Kruyf, P.J. van den Bosch, G.J. Wulfraat en P. Schut. Na twee uur herinneringen ophalen namen we afscheid van mevrouw Eskes, maar niet nadat we elk een doosje bonbons ter gelegenheid van haar verjaardag in ontvangst hadden genomen.

Hens Dekker feliciteert mevrouw Eskes met haar honderdste verjaardag. (collectie Hans Blankestijn)

De Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland te Achterberg

H.P. Deys

Voor het begin van de ontstaansgeschiedenis van de Oud Gereformeerde Gemeente te Achterberg moeten we terug gaan naar het begin van de negentiende eeuw, naar Willem van Dolderen (1770-1850). Hij was bouwman en later logementhouder en herbergier in de eeuwenlang reeds bekende herberg de Koning van Denemarken in Rhenen. In 1839 kocht hij uit de boedel van Huijbert van Ommeren, die slijter in sterke drank was geweest, een stuk grond van ruim een hectare in Achterberg1, gelegen ten westen van de Zandweg. Hij liet er meteen een 35 m lange schuur2 op bouwen. In 1848 kwamen het bouwland met de schuur in handen van Evert van Dolderen, en in 1875 van diens zoon Cornelis, beiden landbouwers. De schuur uit 1839 werd in 1905 afgebroken, de reden is onbekend. Misschien was deze ruim 60 jaar oude schuur vervallen, of wellicht overbodig geworden.

Luchtfoto met de situatie van de eerste schuur van 1890

Deze schuur speelt overigens een belangrijke rol in de geschiedenis van de Oud Gereformeerde Gemeente te Achterberg. In de beginjaren van deze geloofsgemeenschap, zo rond 1890, werd namelijk in deze schuur gekerkt. Voormannen van deze gemeenschap waren Neldus Cornelis de Roder, (spek)slager te Rhenen

(zijn moeder was Hendrika van Ommeren), Jan van Ommeren, zonder beroep te Lienden, en Gerrit van de Garde, bakker te Opheusden. Het drietal besloot zelf een stenen kerkgebouw te stichten, en een van de redenen zal wel geweest zijn dat de schuur moest worden afgebroken en dus niet meer ter beschikking van de kerk was. Het college van B&W van Rhenen gaf toestemming tot de bouw, de procedure van bouwvergunningen bestond toen nog niet. De drie heren waren aanvankelijk eigenaar van het kerkgebouw, dat in 1897, niet ver van de oude schuur aan de Boslandweg werd gebouwd. Het staat er nog steeds, aan de Boslandweg 150, op de hoek met de Cuneraweg.

Een oudere prentbriefkaart van de Oud Gereformeerde kerk aan de Boslandweg.

In 1900 werd het kerkje verkocht aan 'Dorcas', Vereniging tot Evangelisatie te Achterberg, welke vereniging in 1899 bij Koninklijk Besluit was goedgekeurd. President, secretaris en tweede secretaris van Dorcas bestonden uit het hierboven genoemde drietal. In 1904 werd de naam van de vereniging veranderd in 'de Vrije Gereformeerde Gemeente, gewijd aan den Eredienst der Synode Nationaal gehouden 1618/1619, gevestigd te Achterberg'.

In 1912 werd een stuk bouwland ten zuiden van het bestaande perceel aangekocht. Het lag in de Gelpert of Gelbert, en was ca. 1,5 are groot. Kopers waren namens de Vrije Gereformeerde Gemeente: Jan van Ommeren Janszoon te Lienden, en Gerrit van de Garde, bakker te Opheusden. De verkoper was Wouter Evertsen, landbouwer te Ede.

In 1924 werd het kerkgebouw verkocht aan de Nederduitse Gereformeerde Gemeente te Rhenen (Achterberg). De ondertekenaars aan de verkoopzijde waren: Gerrit van de Garde, predikant te Opheusden, en Jan Budding, landbouwer te Achterberg, die voorzitter en secretaris waren van de Vrije Gereformeerde Gemeente. De kopers waren Gerrit van de Garde, predikant te Opheusden, Geurt Ariessen, zonder beroep te Achterberg, Piet van der Sluis, boomkweker te Opheusden, die beiden ouderling waren, de Amerongse molenaar Reijer van Ommeren en de eerdergenoemde Jan Budding, beiden diakenen, tezamen vormende het kerkbestuur.

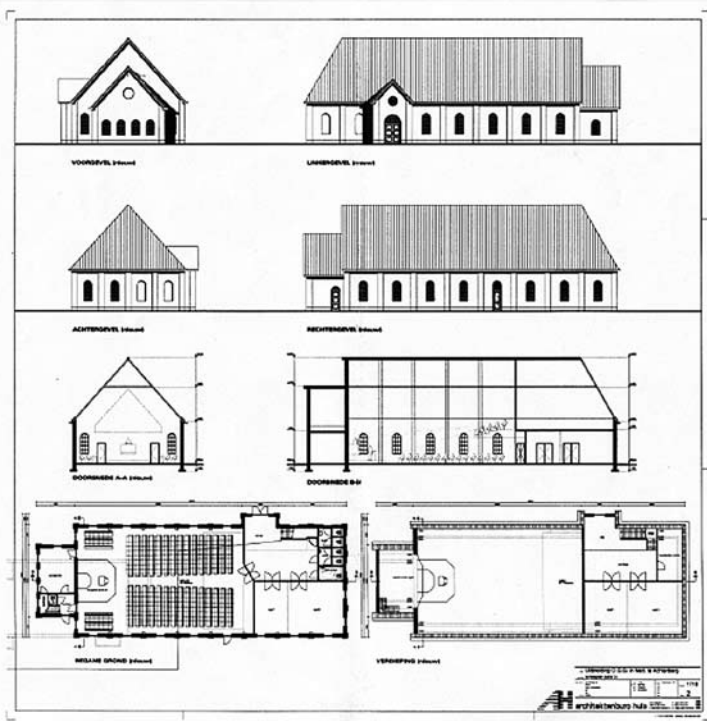
Er bleek intussen behoefte te zijn de weg, die grensde aan de noordzijde van het terrein, te verplaatsen, omdat deze te dicht langs het kerkje liep. Daartoe werd in 1960 aan de noordzijde een stukje grond van 4,45 aren, genaamd 'de Snikkuil' aangekocht. De verkopers waren Jan van Laar, landbouwer op Stuivenest en Jannetje en Evert van Laar, landbouwers te Achterberg. Kopers bij deze transactie waren Pieter Booi, ouderling van de Oud Gereformeerde Gemeente, de diaken Reijer van der Meijden en Jan van Laar, die ook diaken van deze kerk was. De wegomlegging heeft echter lang op zich laten wachten, deze kwam pas eind jaren 1990 tot stand.

De auteur in gesprek met R. van Ommeren, diaken van de Oud Gereformeerde Gemeente.

Tijdens de diensten wordt als Bijbel de Statenvertaling gebruikt, hetzij in de uitgave van Ravensteijn, hetzij een Keurbijbel, maar als kanselbijbel wordt de voorkeur aan de uitgave Ravensteijn gegeven. De psalmen worden met hele noten gezongen, in de vertaling van Datheen. De diensten worden in het algemeen door een ouderling geleid, die ook de leediensten verzorgt. Er zijn te weinig predikanten om de diensten te houden, maar soms komt er een geordend predikant (van het kerkverband) van elders. In dit kerkverband vergadert de Synode één keer per twee jaar. Er zijn twee Classes, de Classis West en de Classis Oost, die bijeenkomen in Krimpen a/d IJssel resp. Barneveld.

Het bekende zaalkerkje in Achterberg werd vroeger in de volksmond wel aangeduid als 'het Klompenkerkje', hetgeen door vele kerkgangers als een geuzennaam wordt beschouwd. Het is opgebouwd uit wit gepleisterde baksteen, voorzien van een zwarte plint. Tegen de zijgevels zijn steunberen aangebracht, in de muren bevinden zich 5 rondboogvensters met stalen roeden en tracering. De toegangsdeuren zijn opgeklampt. In de achtergevel zijn twee getoogde vensters met stalen roeden, in de topgevel is een cirkelvormig venster met een 'sneeuwkrystal' motief.

Bouwtekeningen voor de bouw van een nieuwe en grotere kerk.

Het zadeldak is gedekt met bruin gekleurde oude holle pannen, het heeft een overstek en is voorzien van windveren. Er is een uitbouw van één bouwlaag met een zadeldak evenwijdig aan de kerk, terugliggend aan de rechterzijde, en een aanbouw van één bouwlaag met afhangend lessenaarsdak aan de linkerzijde. In 1958 kreeg de kerk vergunning 'tot het aanbouwen van een consistorie' tegen de westelijke gevel. Dit werk werd getekend door G.J.H. Smit en gebouwd door J. van Daalen. In 1974 moest het te kleine, houten kerkportaal worden vernieuwd. Er kwam een forse aanbouw van steen voor in de plaats.

De kerk bezit een orgel, daarvoor was er een pijporgeltje en dáár voor, gedurende een aantal jaren een harmonium.

Er zijn in deze gemeente ongeveer 250 leden, en dit aantal is groeiend. De bestaande kerk wordt zo langzamerhand te klein en er zijn reeds getekende ontwerpen om te komen tot een groter kerkgebouw met 264 zitplaatsen.

Toen in mei 2004 de PKN werd gevormd heeft een deel van de lidmaten van de Hervormde gemeente in Achterberg zich afgescheiden onder de nieuwe naam Hersteld verband. Deze gemeente heeft enige tijd gastvrijheid genoten in de hier beschreven kerk, maar houdt de erediensten thans in een schuur aan de Boslandweg achter het bedrijf van de firma Van Hattum.

Noten:

1. Kadastraal sectie G nr. 75.
2. Kadastraal sectie G nr. 431.

Gegevens:

Gemeentearchief Rhenen
Heer R. van Ommeren Achterberg

